

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXIX. évfolyam

2022. 1. szám

E számunk szerzői

Bende Attila (PhD., okl. erdőmérnök, Soproni Egyetem),
Brunner Attila (levéltáros, Budapest Főváros Levéltára),
Csepregi Janka Júlia (egyetemi hallgató, ELTE BTK)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium főhomlokzatának részlete
(Brunner Attila felvétele)

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta és kötötte: Fellini Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
ISSN 1217-8020 (Nyomtatott)
ISSN 1588-0516 (Online)

Tartalom

Tanulmányok

Brunner Attila

A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium alapításának
és építésének története 3

Bende Attila

A m. kir. Bányászati és Erdészeti Akadémia és jogutód
intézményeinek erdészhallgatói viseletei
Selmecbányától Sopronig 49

Csepregi Janka Júlia

Roma nők a ravensbrücki táborban: öt magyar „politikai fogoly”
sorsa a porrajmos idején 81

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXIX. évfolyam

2022. 1. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő), TERNOVÁ CZ BÁLINT szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

BRUNNER ATTILA

A CEGLÉDI KOSSUTH LAJOS GIMNÁZIUM ALAPÍTÁSÁNAK ÉS ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE

A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium épülete a 19–20. század fordulója magyar művészetének fontos emléke.¹ A város oktatástörténetében játszott szerepe mellett az intézmény és épülete a ceglédi Kossuth-kultuszhoz is kapcsolódnak, amely 2014-ben került az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékére. Létesítése és megépítése történetének feldolgozása ezek miatt indokolt.

Ez a történet sok szálon futott, de e szálak rezgéseit elsősorban a korabeli közigazgatási iratokból megismerni vágyó kutató számára úgy tűnik, mintha egy határozott kéz vasmarokkal tartotta volna őket. Aligha túlzás kijelenteni, hogy Gubody Ferenc polgármester személyes érdeme mind a gimnázium létesítése, mind pedig az intézmény új otthonának megépítése. Gubody kivételes jelentőségű életpályája az Osztrák–Magyar Monarchia művészet- és kultúrapártolásának történetébe is illeszkedik, s annak is egy sajátos, regionális fejezetébe. Cegléd ahhoz az agrár régióhoz, az Alföldhöz tartozik, amely 1900 táján hatalmas, önerőből keresztül vitt építkezéseivel igyekezett bepótolni a történelmi lemaradást Nyugat-Európa irigylve csodált városaihoz képest, miközben az átvett civilizációs vívmányokat — köztük az építészetet is — saját kultúrája szerint formálta át.

A Kossuth Lajos Gimnázium történetét alapításától az építésen át az intézmény működésének első éveig részletesen feldolgozta Gőz Sándor, aki az építészet és a társadalom kapcsolata szempontjából is fontos adatokat, összefüggéseket tett közzé. Példaértékű az intézmény működésének első éveit ismertető feldolgozása, amely megvilágítja azt a polgári réteget, amely maga kívánta az intézmény létesítését.² Az alapítás részletes története a kortárs szemszögéből, az intézményt elsőként igazgató Miskolci Arnold 1900-ban megjelent leírásából is megismer-

1 *Bagyinszki Zoltán – Gerle János: Alföldi szecesszió.* Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadói Kft. [2008]. Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről. Szerk. Brunner Attila – Mészáros Márta – Veress Dániel. Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum. 2017.

2 *Gőz Sándor: A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium alapításának története 1889-től 1899-ig.* Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium. 1997. (A továbbiakban: *Gőz*, 1997.); valamint *Gőz Sándor: A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium építése és működése alapításától 1904-ig.* Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium. 1999. (A továbbiakban *Gőz*, 1999.)

hető.³ Az általuk elbeszélte történethez lényegét, alapvonalait tekintve nem sok minden tehető hozzá, mégis indokolt újra elmondani — Miskolci Arnoldhoz és Gőz Sándorhoz hasonlóan az eredeti forrásokra támaszkodva⁴ —, mert Miskolci adatai olykor pontatlanok, néhány momentum pedig, amely Gőz elbeszéléséből hiányzik, a témát kifejezetten új megvilágításba helyezheti. Az épületet kivitelező vállalkozók vizsgálatára és a tervpályázat elemzésére például korábban nem került sor.

A ceglédi gimnázium alapításának és építésének története híven tükrözi nemcsak a várost irányító elit, hanem a lakosság igényeit is. Az eredeti források ugyanakkor, mivel a polgármesteri hivatal iratairól van szó, mégiscsak az elit szemszögén keresztül engedik láttatni a történetet. Ezt a képet a sajtó — szintén az elit képviselőinek szócsöve — alig képes árnyalni, még ellenzékisége, ellenvéleménye dacára is. Ezért az építéstörténet vizsgálatakor a Cegléden kívülről érkezők, építészek és építési vállalkozók szemszögét is szükséges feltárni.

A gimnázium alapítása

A ceglédi gimnázium létesítését hosszú és éles viták előzték meg, amelyek részben a megosztott közélet résztvevőinek személyes preferenciáira vezethetők vissza, más részben viszont az oktatási infrastruktúra fejlesztésének tényleges és erőteljesen artikulált helyi igényére mutatnak rá. A ceglédi egyházak saját erőből hatosztályú népiskolákat tartottak fenn, a város hat községi és tanyasi iskolát,

3 *Miskolci Arnold*: Az állami főgymnasium keletkezésének rövid története. In: A ceglédi magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1899–1900. iskolai évről, 1. évf. Szerk. Miskolci Arnold. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája. 1900, 3–26. p. (A továbbiakban: *Miskolci*, 1900.)

4 A gimnázium építésére vonatkozó iratok Cegléd város polgármesterének iratai között található, külön kezelt iratokként. Az iratok közül soknak nincs egyedi iktatószáma, sem egységes alapszáma. Külön iratra ezért nem hivatkozom. Az építéstörténet elbeszélésének gerince a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML) V.73.b. Cegléd város polgármesterének iratai (1872–1950). Közigazgatási iratok (1872–1950). (A továbbiakban: V.73.b.) D. Tárgyi alapon külön kezelt iratok, 1146–1148-as jelű dobozokban tárolt iratokra támaszkodik. A jelöletlen idézetek és az adatok ebből a három doboznyi iratanyagból származnak. Jegyzet csak ott található, ahol az információforrás eltér ettől a kútfőtől. Az építésre vonatkozó másik fontos kútfő ma is a Kossuth Lajos Gimnáziumban található, az iskola irattára, ahol a gimnázium tervanyaga is fennmaradt. Itt köszönöm meg Janotti Juditnak, hogy erről a tervanyagról rendelkezésemre bocsátotta az általa készített digitális másolatokat 2020-ban. Köszönet illeti Reznák Erzsébetet, a ceglédi Kossuth Múzeum igazgatóját, aki adatokkal és konzultációkkal segítette a tanulmány elkészítését.

öt óvodát működtetett. Cegléden a kétosztályos gimnázium 1864-ben nyílt meg, de 1869-ben megszűnt, s helyette polgári iskola nyílt.⁵ Dobos János református lelkész (1813–1886) visszaemlékezése szerint: „öt évnyi nyavalygás után a két szomszédos [Nagykörös, Kecskemét] *gimnázium mellett ismét elenyészett. De mégis jó volt ez a kis gimnázium annyiban, hogy igen jeles fiúk kerültek ki belőle Nagykörösre, mint pl. a két Unghvári, Farkas Sándor stb.*”⁶ Cegléden ezt követően három évtizedig nem működött középiskola. 1878-ban ugyan felmerült a közgyűlésen a gimnázium felállítása, de az úgy akkor elaludt.⁷

A város 1868-ban a gimnázium helyett létesítette a négy osztályú polgári fiú és leányiskolát, amely kifejezetten népes intézménynek bizonyult. Ennek fenntartásáról azonban a közgyűlés 1884-ben lemondott, 1885-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal (VKM) kötött szerződés értelmében állami kézbe került. A város ezt követően csak a fenntartási költséghez járult hozzá, az intézmény fejlesztése kikerült a hatásköréből. Az államosítási szerződésben a VKM egyúttal kötelezettséget vállalt a fiúiskola hat osztályúvá fejlesztésére, de erre nem került sor.

Cegléden egészen 1899-ig nem működött középiskola. Az igény viszont megvolt rá, s ez kiválóan beleillett Gubody Ferenc polgármester városfejlesztési programjába.

Gubody 1852. április 24-én született Nagykörösön, kismemesi családba. 1870–1872-ben az eperjesi jogakadémián tanult. Előbb Nagykörösön, majd Kiskunfélegyházán volt a járásbíró aljegyzője. 1875-ben került Ceglédre, ahol a járásbírói széklet lett aljegyző. 1884-től töltötte be a polgármesteri székletet, s a tisztséget 1907. július 10-én hirtelen bekövetkezett haláláig viselte.⁸ Cegléd városközpontja erősen átalakult ebben a huszonhárom évben, jelentős részben egyenesen neki köszönhetően. Ez alatt az idő alatt szabályozták az utcákat, rendezték a városközpontot, felépült az új vasútállomás, kialakították a reprezentatív Szabadság teret (az újjáépített református nagytemplommal, az evangélikus egyház új

5 S. Szabó József: A ceglédi református iskola története 1545–1936. Cegléd, Turi és Benedek. 141. p. (A továbbiakban: S. Szabó, 1936.) Reznák Erzsébet: A társadalmi és politikai harcok, irányzatok a XX. század elejéig. In: Cegléd története. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 1982. (Studia Comitatus 11.) 263–287. p., idézett rész 280–281. p. (A továbbiakban: Reznák, 1982.)

6 Dobos János: Emlékezetre és haszonra feljegyeztetett írás, idézi S. Szabó, 1936, 141. p.

7 S. Szabó, 1936, 141. p.

8 Reznák Erzsébet: Gubody Ferenc és a ceglédiek. Cegléd, Gerjépart Kiadó. 2007. 6. p. (A továbbiakban Reznák, 2007.)

templomával és bazársorával), Népkeretet létesítettek, felépült az új városháza; ekkor vezették be előbb az acetilénés, majd az az elektromos közvilágítást.⁹ Cegléd városközpontja modern városközponttá lépett elő. Az oktatásügy fejlesztése magától értetődő része volt e gyors ütemben megvalósított koncepciónak. Ennek a sorozatnak része a gimnázium alapítása is: 1893. február 2-án tartották az új városháza épületében az első közgyűlést, s ekkor indítványozta Gubody a gimnázium létesítését.

Az újonnan elkészült városházában tartott első közgyűlésen az első felszólalás Gubodyé volt. „*Ezen ünnepélyes alkalmat felhasználva indítványozza [Gubody], hogy mondja ki a közgyűlés, hogy Cegléden egy főgimnáziumot állít fel. / Ezen cél elérésére mindenek előtt Dobos János mérnök urat, aki soha meg nem hálálható nagylelkűséggel mezőgazdasági iskola felállítására 75 000 ft alapítványt tett, küldöttségileg felkérendőnek indítványozza, hogy tettezzé nagylelkűségét azzal, és adja beleegyezését abba, hogy nagylelkű alapítványa a gymnásium alapjára fordíthatassék.*” A közgyűlésen mindenki a javaslat mellett foglalt állást — kivéve a polgármesteri tisztséget 1884-ig betöltő, Gubodyval szinte minden kérdésben rivalizáló B. Molnár Sámuel.¹⁰

Gubody 1893. február 2-án előterjesztett javaslata tehát arra irányult, hogy változtassanak meg egy három évvel korábban, 1890-ben tett alapítványt. Dobos János (1816–1896) ceglédi mérnök, 1861–1868 között polgármester és a turini százaskövetség tagja,¹¹ miután 1889. január 24-én fölvetette, hogy hagyatékát egy gimnáziumra ajánlaná fel, 1890. október 11-én 100.000 forintos alapítványt tett jótékony célokra Cegléd városának. A felajánlott összegből 75.000 forintot egy földműves gazdasági iskola felállítására szánt. (Az összeg egy része, 47.500 forint Dobos kintlevősége volt, amelyet nem hajtatott be a városra.) A közgyűlés 1890. október 16-án elfogadta az alapítványt. 1893-ban a kérés tehát arra irányult, hogy ezt az összeget ne gazdasági iskola, hanem egy gimnázium céljára lehessen fordítani. A Takács József lelkész vezette bizottsággal folytatott tárgyalás eredményeképp Dobos 1893-ban módosította az alapítvány célját, és azt már egy Cegléden építendő gimnáziumban jelölte meg. Majd, mintegy fél évvel a Cegléden különösen nagy tisztelettel övezett Kossuth Lajos 1894. március 20-án

9 Reznák, 1982, 275–276.; Reznák, 2007.

10 MNL PML V.71.a. Cegléd város képviselőtestületének iratai (1872–1950). (A továbbiakban: V.71.a.) Közgyűlési jegyzőkönyv, 16. köt. pag. 287–290. (1893. február 2.); Városi díszközgyűlés In: Cegléd, 11. évf. 6. sz. 1893. február 5. 3. p.

11 *Barabás Béla*: Amikor Kossuth Lajost hazahívták, írta és a budapesti Rádióban 1932. január 26-án felolvasta Dr. Barabás Béla. Cegléd, Ceglédi Turini Százaskövetség. 1933. 18. p. 26. sor.

1. kép. *Gubody Ferenc, 1890-es évek*
Kossuth Múzeum gyűjteménye

bekövetkezett halálát követően, november 5-én, Kossuth Ferenc látogatása alkalmából 25.000 forinttal kiegészítette az alapot, és kikötötte az intézmény nevét is: Kossuth Gimnázium.¹² Miskolci Arnold szerint a következő szavak kíséretében: „*Állítsunk Kossuthnak emléket, melyen a rozsdá nem fog, melyet az idő el nem emészte* [...]”¹³ Dobos 1896. június 26-án újból átgondolta az alapítványt, s mind a 100.000 forintot egy Cegléden felállítandó gimnázium céljára rendelte felhasználni.¹⁴ Dobos János 1896 decemberében, nyolcvanadik életévében elhunyt.¹⁵ A város még életében kiállíttatta arcképét az ezredéves országos kiállításon, a portrét a ceglédi származású budapesti festő, Túry Gyula (1866–1932) készítette.¹⁶ A református temetőben díjmentesen felajánlott díszsírhelyre temették el, 1901-ben 1400 koronáért állítottak neki síremléket.¹⁷

Gőz Sándor szerint a társasági élettől visszavonult, zsugori hírében álló Dobost nem motiválták aktuális politikai okok.¹⁸ E feltevésnek annyiban igazat lehet adni, hogy Dobost szorosabb, baráti, családi vagy tisztségviselői kapcsolat nem fűzte a városvezetéshez az 1890-es években. Gőz maga is említi azonban azt a nehezen magyarázható dolgot, hogy húsz hónap telt el az első felszólalás (1889) és az alapítvány tényleges letevése (1890) között.¹⁹ Gőz Sándor a hazafias kiállással és Röck Szilárd (1799–1888) példájának hatásával magyarázta Dobos felajánlását.²⁰ (Röck végrendeletében 750.000 forintos vagyonát jótékony, kulturális és tudományos célokra hagyta.) Az indokot a városáért cselekvő volt polgármester

12 Miskolci Arnold szerint az apropót Kossuth Ferenc látogatása szolgáltatta 1894. december 22-én, az iratok azonban nem ezt a dátumot támasztják alá. Miskolci szerint Dobos november 7-én keltezte az alapítólevelet, a keltezés azonban november 5. *Miskolci*, 1900, 10. p.

13 *Miskolci*, 1900, 5. p.

14 Miskolci Arnold itt téved, szerinte a teljes 100.000 forintos alapítványt 1894-ben, Kossuth Ferenc látogatása alkalmából rendelte Dobos a gimnáziumra. *Miskolci*, 1900, 10. p.

15 Dobos János, In: *Cegléd*, 14. évf. 41. sz. 1896. október 11. 1. p.

16 MNL PML V.73.b. XIII. 135/1896.

17 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 643. (1901. november 18.), pag. 578. (1901. április 18.)

18 Reznák Erzsébet találó összefoglalása szerint különc adományozó volt. *Reznák Erzsébet: Képeslapok Ceglédről*. Cegléd, Gerjépart Kiadó. 2003. 31. p.

19 *Gőz*, 1997, 13. p.

20 Röck példáját Gőz hozta összefüggésbe Dobossal (*Gőz*, 1997, 10–11. p.), de így tett a korabeli sajtó is. Dobos János alapítványa. In: *Cegléd*, 8. évf. 42. sz. 1890. október 19. 1. p.; Városi díszközgyűlés, In: *Cegléd*, 11. évf. 6. sz. 1893. február 5. 3. p.; Lesz-e gymnásium? In: *Cegléd*, 14. évf. 27. sz. 1896. július 5. 1. p. Nem mondható meg, Dobos részéről ehhez a példához való igazodás tudatos volt-e, de nekrológja ezt sejteti. E szerint az 1870-es években mondta először,

esetében érdemes alaposabban vizsgálni, hiszen Miskolci Arnoldtól az is tudható, hogy alapítványának egy része a városnak nyújtott kölcsön elengedése volt.²¹

Dobos gazdálkodó szülők gyermekeként született Cegléden 1816-ban.²² Mérnöknek tanult, földmérési és tagosítási munkákat végzett Baranya és Torontál vármegyékben. 1861-ben polgármesternek választották, a tisztségtől 1868-ban lépett vissza, sokak szerint azért, mert „*makacsságig menő önállósága, kálvinista nyakassága azonban nem tetszett a felsőbb helyeken*”.²³ Első generációs értelmiségiként volt a városi intelligencia tagja. Az ő polgármestersége idején, 1867-ben választották meg Cegléd első díszpolgárait, köztük Kossuth Lajost, amit Kossuth levélben köszönt meg neki.²⁴ Dobos tagja volt a turini százas küldöttségnek, s ezen keresztül részt vett a helyi közéletben. A 76 éves Dobos 1889. január 27-én szólalt fel a turini százas küldöttség tizenkettedik éves gyűlésén Petőfi Sándor *A magyar ifjakhoz* című versének nyitósorát idézve: „*Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága?*” Majd átkot dörmögött a kormányra, s így szólt (a sajtó szerint): „*Magyarok Istene, világosítsd föl az eltévedt lelkeket, én csak egy porszem vagyok a nagy mindenségben, de amennyi e porszemtől telik, szívem minden érzelmével, lelkem egész hevével gyűjtök szövétneket a magyar közművelődés oltárára. Vagyonom száznegyvenezer forintra megy, egy Cegléden felállítandó »Kossuth« gymnáziumra ajánlom föl. Esküszöm az élő Istenre, ha be nem váltom szavamat, lelkemet úgy hordja szét a vihar, mint a pelyvát!*”²⁵

Az 1890-ben tett alapítvány viszont az ünnepélyes eskü ellenére nem gimnáziumra szólt, s nem tudni, időközben miért változtatta meg a véleményét. Az viszont nagyon is sejthető, hogy 1889-ben saját korábbi városvezetési ideáljai

hogy a vagyonát gimnáziumra fogja hagyni, de ekkor még Bésán tábornok mintájára. Rökk példája később inspirálta. Dobos János. In: Cegléd, 14. évf. 41. sz. 1896. október 11. 1. p.

21 Miskolci, 1900, 4. p.

22 Gőz, 1997, 11. p.

23 Dobos János. In: Cegléd, 14. évf. 41. sz. 1896. október 11. 1. p.

24 Reznák, 1982, 282–283. p.; Kossuth Lajos Dobos Jánosnak, Turin, 1868. március 18. In: Kossuth Lajos iratai VIII. (Kossuth Lajos összes munkái). S.a.r. Kossuth Ferenc. Bp., Athenaeum. 1900. 168–169. p.

25 „Kossuth”-gymnázium. In: Cegléd, 7. évf. 4. sz. 1889. január 27. 1. p. A sajtóból más szöveggel idézi Gőz, 1997, 10. p.: „*Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága? Avagy virág vagy-e, hazám ifjúsága? [...] én csak egy porszem vagyok a nagy mindenségben, de a mennyi e porszemtől telik, szívem minden érzelmével, lelkem egész hevével gyűjtök szövétneket a magyar közművelődés oltárára. Vagyonom 140 ezer forintra megy — ez egy — Cegléden felállítandó Kossuth Gynmasiumra ajánlom föl. Esküszöm az élő Istenre, ha be nem váltom szavamat, lelkemet így hordja szét a vihar, mint a pelyvát.*”

köszönhetek vissza: a gimnázium 1864-ben éppen Dobos polgármesteri időszakának egyik jelentős fejlesztése volt, s azt, hogy megszűnése Dobost mennyire bánthatta, mutatja, hogy már az 1870-es években úgy nyilatkozott, hogy vagyónát egy gimnázium állítására fogja hagyni.²⁶ Dobos e hazafias felszólalásának kontextusára vonatkozó nyom nem maradt az utókorra, nem tudható, hogy éppen miről üléseztek a turini százak, az mindenesetre, hogy a turini százak követség gyűlésén vetette föl, s nem a városvezetéshez fordult közvetlenül, külön magyarázatot igényelne. Ahogyan az is, hogy Dobos az alapítólevél kelte előtt, 1890. szeptember 26-án miért viselkedett furcsán a közgyűlésen: az általa a városnak nyújtott 50.000 korona kapcsán fölvetette, hogy nem fizetik rendesen a tartozást, s egyenesen sikkasztással vádolta a polgármestert.

Az 1890. szeptember 26-án történt „*botrányos jelenet*” még a következő, október 16-án tartott közgyűlésen is emlegették. Balog József városi képviselő kérdésére ekkor Gubody elmondta, hogy 1888-tól volt esedékes Dobosnak 2500 forint járandóság törlesztése, de elmaradt, mert Dobos vonakodott azt elfogadni, nem kérte vissza, így a kölcsönt másra fordították, és csak a kamatokat fizették. Gubody szólt arról is, hogy meg van győződve, hogy Dobos „*meggondolatlan*” szavait a közgyűlés egy pillanatra sem vette komolyan, de el van tökélve az ügy jogi ügye terelése mellett, „*azonban a legközelebb Dobos János által a városi közügy részére nagylelkűleg felajánlott valóban fényes alapítvány által, polgármester teljesen kiengesztelve érzi magát, 's beadott panaszt a bíróságtól visszavonta.*”²⁷

Sajnos az 1890. szeptember 26-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve nem örökíti meg az ügyet. Hanyag volt a jegyzőkönyvvezetés: a napirend előtti pontokat is vezetni kellett volna, ráadásul a közgyűlés elé került ügyek folyamatos jegyzőkönyvi sorszámozást sem kaptak. Így nem tudható, pontosan milyen szavak hangzottak el Dobostól. Gubody mindenesetre visszavonta a Dobos elleni becsületsértési keresetet, és két hét múlva megszületett a végleges alapítvány — az 1889-ben fölvetett, Kossuth nevét viselendő gimnázium helyett egy gazdasági iskolára, amelyet a sajtó (egyértelműen Gubody szócsöve) propagált.²⁸ A gazdasági iskolára szóló alapítványt a város külön alapként kezelte.

Viszont Gubody nemcsak a gazdasági iskolát szerette volna létesíteni a Dobos-alapítványból, más tervei is voltak. 1892. március 17-én tárgyalta a közgyűlés a református nagytemplom előtti terület kisajátítását. A piactér (ma Szabadság

26 *Göz*, 1997, 11. p.

27 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 16. köt. pag. 36–37 (1890. október 16.)

28 *Göz*, 1997, 13–14.; *Gymnázium*. In: *Cegléd és Vidéke*, 2. évf. 48. sz. 1892. november 27. 3. p.

tér) létesítésére Gubody nem a város által felvett kölcsönt javasolta fölhasználni, hanem a Dobos János-féle 75.000 forintos alapítványt. A közgyűlés ilyen értelemben szavazott.²⁹ Ezzel jött létre Cegléd első modern köztere a református nagytemplom tengelyében, az újonnan épült városháza déli szárnyával és hamarosan felépülő evangélikus templommal. És itt érkeztünk vissza Gubody 1893. február 2-án, az új városháza első közgyűlésén elhangzott javaslatához, amellyel a polgármester — noha időközben érték bírálatok is³⁰ — visszatért a gimnázium létesítésének gondolatához.

Miután sikeresen rávették Dobost az alapítvány megváltoztatására,³¹ a Gubody intencióinak megfelelően módosított közjegyzői okiratot 1893. szeptember 23-án tárgyalta a közgyűlés, amely elfogadta, hogy a mezőgazdasági iskola javára tett 75.000 forintos alapítványt főgimnázium céljára kell fordítani.³²

Az ügy következő fordulópontja az 1894. április 19-én tartott közgyűlésen történt. Gubody „*emelkedett szellemű*” beszédet mondott Kossuthról, mondván „*dicső emlékét megörökíteni törekszünk, azt úgy tehetjük legjobban, ha eszméit s az annyiszor kifejtett elveit követjük — ha igyekezzünk megvalósítani azon ideálokat, melyeket a halhatatlan férfiú mindenha elérni törekedett; ha népünk értelmiségét fokozzuk és ennek alapján a közvagyonosodást előmozdítjuk mert csakis az a nép lehet valóban szabad és valóban független mely a művelődésben a lehető legmagasabb fokra törekszik — s vagyoniilag is rendezett viszonyok között van, mely megengedi neki, hogy a közjében áldozatot is hozhasson. / Szóló azon véleményben van, hogy a nagy hazafi [sic!] emlékét városunkban legméltóbban úgy örökíthetjük meg, ha a közművelődési intézeteket teremtünk s így népünk értelmi*

29 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 16. köt. pag. 178–185 (1892. március 17.)

30 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 16. köt. pag. 309 (1893. március 30.)

31 Doboshoz egy Gubody vezette, 20 tagú küldöttség ment, de Takács lelkes meggyerő szónoklata ellenére sem sikerült változtatni az alapítványtevő akaratán. Dobos nem egyezett bele a gazdasági iskola helyett a gimnáziumba, mert a pénzt független gondolkodású ifjak nevelésére kívánta fordíttatni. Gubody ekkor úgy nyilatkozott a sajtónak, hogy a megmásíthatatlan akaratot tiszteletben kell tartani. Csarnok. Hogy fogadta Dobos János mérnök bátyánk Ceglédváros képviselőtestületének egyhangú határozatát tolmácsoló küldöttséget. In: Cegléd és Vidéke, 3. évf. 6. sz. 1893. február 5. 4. p.; Levelek a szerkesztőhöz. In: Cegléd és Vidéke, 3. évf. 7. sz. 1893. február 12. 3. p.; A Cegléd és Vidéke szerint Dobos botrányt okozó kijelentéseket tett, az ott idézett szavak pontosságát azonban cáfolta a konkurens Cegléd című lap, amely teljesen máshogy idézte Dobos János „megmásíthatatlan” szavait: A városi közgyűlés küldöttsége Dobos Jánosnál. In: Cegléd, 11. évf. 7. sz. 1893. február 12. 3. p.

32 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 16. köt. pag. 347 (1893. szeptember 23.); Emléket a deréknek! In: Cegléd, 11. évf. 40. sz. 1893. október 1. 1–2. p.; Városi közgyűlés. In: Cegléd, 11. évf. 41. sz. 1893. október 8. 2–3. p.

tőkét mindinkább gyarapítjuk, hogy ennek jótékony és áldást hozó következményeként a közvagyonosodást előmozdítjuk.” Javasolta ezért 4% póttadó kivetését egy felállítandó gimnáziumra, továbbá, *„hogy azon örök emlékü történeti tény látható megörökítésére, hogy Kossuth Lajos a népfelkelés szervezését Cegléden kezdte meg, s itt a Kossuth téren tartotta e tárgyban első beszédét, egy díszes emléket állít, mely emléken ezen esemény feljegyezve legyen.*” Megalakult a gimnáziumi bizottság is, tagjai: Takács József, Török József, Makáry István, Gombos Lajos, Csizmadia Ferenc, Martinovich Gyula, Várady Dávid, B. Molnár Sámuel, Fischer László, Dobos Mihály, Farkas Pál, Hartyáni Imre, Balog József, Antal István, Kovács Antal voltak.³³

Gubody 1894. április 27-én megkereste az alispánt. Az alispán hajlandó volt az ügyet támogatni, nyilatkozata előtt azonban a tanfelügyelő véleményét kérte. A tanfelügyelő, Francsics Norbert azonban nem tartotta szükségesnek a gimnázium létesítését. A törvényhatóság viszont a város oldalára állt.³⁴ Ez annak ellenére is elmondható, hogy vármegye a kirótt póttadóról szóló közgyűlési határozat jóváhagyását 1894. november 27-én elutasította.

1894 nyarán a gimnázium létesítése érdekében kiküldött bizottság ténylegesen megkezdte volna működését. A közbejött kormányválság és a miniszteri széket érintő személyi változások miatt azonban érdemi lépésre nem került még sor, noha a bizottság tárgyalt Klamarik János miniszteri tanácsossal, tanulmányi felügyelővel, aki megígérte Csáky Albin támogatását. Csáky azonban időközben, június 10-én lemondott a miniszteri székről, s Eötvös Loránd került a helyére.³⁵ Az 1894. december 6-ikai közgyűlésen Gubody (talán kellemetlen, mindenesetre az ügy iránt érzékeny) kérdést kapott dr. Fischer László városi képviselőtől, aki azt szerette volna tudni, igaz-e, hogy a törvényhatóság a 4% póttadót nem hagyta jóvá, s miért nem hívták össze a gimnázium létesítése ügyében kiküldött bizottságot. Gubody a legközelebbi közgyűlésre tolt ki a válaszadást,³⁶ így csak 1895. január 10-én válaszolt. A közgyűlés ekkor szerzett hivatalosan tudomást arról, hogy a törvényhatóság a gimnáziumra megszavazott 100.000 forintot és a 4% póttadót nem hagyta jóvá, *„ennek ellenében polgármesternek az a szándéka, elkövetni mindent, hogy a közgyűlési határozat megálljon s felsőbbileg is jóváhagyassék.*”

33 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 21–23 (1894. április 19.). A sajtó is hosszasan beszámolt az ülésről: Városi közgyűlés. In: Cegléd és Vidéke, 4. évf. 16. sz. 1894. április 22. 1–2. p.

34 *Miskolci*, 1900. 12–13. p.

35 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 49–50 (1894. július 5.)

36 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 99–100 (1894. december 6.)

Továbbá az is ekkor lett világos, hogy hiba történt a minisztériumi felterjesztésben, amit ki kellett javítani.³⁷ Ugyanezen a közgyűlésen tárgyalták a városatyák Dobos János újabb, 25.000 forintos alapítványát, amelyet Kossuth Ferenc ceglédi látogatása alkalmából tett. Ezzel együtt a gimnáziumi alap 100.000 forintra dagadt. Az ülést megelőző időpontban már közjegyzői okirat is készült, s az alapító 22.600 forintot már ténylegesen is letett. A közgyűlés így utólag fogadta el az alapítványt.³⁸

Márta János az 1895. július 4-ikei közgyűlésen intézett kérdést Gubodyhoz, a gimnáziumi bizottság látszólagos tétlenségére keresett magyarázatot. Gubody a tétlenséget újra a kormányválságokkal és azzal indokolta, hogy a Dobos-alapítvány átváltoztatása véglegesen nincs elintézve.³⁹ 1896. december 31-én Gubody ismét megkapta ugyane kérdést, ezúttal Olgyai Molnár Páltól, de ő sem kapott más választ.⁴⁰ A sajtó is befolyásolhatta a közvéleményt: a *Czegléd* című lap szerint a gimnázium létesítése elé az intézmény névadója, a kiegyezést tagadó Kossuth miatt gördítettek a felsőbb hatóságok akadályokat.⁴¹

1896. november 19-én azonban Váradi Dávid indítványára született egy közgyűlési határozat, amely a 100.000 forint alapítványba befolyó összeg tőkésítéséről és letétileg való felhasználásáról szólt. *„A képviselőtestület minden egyes tagja teljes tudatában van a hozandó áldozat nagyságának, de éppúgy tudatában van annak is, hogy közel harmincezer lelket számláló város közönségének elodázhatatlan szüksége van egy főgymnáziumra, sőt tudatában van annak is, hogy egy ilyen nagy város kulturális érdeke állami közérdeket képez”*.⁴² Az erről szóló határozati szöveg szinte szóról szóra egyezik Gubody — akit néhány hónappal korábban, 1896. július 30-án ismét megválasztottak polgármesternek, — minisztériumba fölterjesztett kérelmeinek megfogalmazásával.

Nem jelentéktelen az a körülmény, hogy 1896-ban új országgyűlési képviselője lett Ceglédnek Kossuth Ferenc személyében. (A másik jelölt, Podmaniczky Frigyes a gimnáziummal kampányolt, ám visszalépett a választások előtt.) Kossuth Lajos kisebbik fia, Kossuth Ferenc, aki 1894-ben költözött Magyarországra,

37 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 115–116 (1895. január 10.)

38 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 117 (1895. január 10.); Vonjunk tanulságot. In: *Czegléd és Vidéke*, 4. évf. 45. sz. 1894. november 11. 1. p.

39 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 169 (1895. július 4.)

40 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 322–323 (1896. december 31.)

41 Lesz-e gymnásium? In: *Czegléd*, 14. évf. 27. sz. 1896. július 5. 1. p.

42 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 17. köt. pag. 303–304 (1896. november 19.)

ceglédi megválasztását követően valóban előmozdította a város érdekeit.⁴³ Bár a levéltári források csak nagyon közvetetten utalnak az országgyűlési képviselő szerepére, kijelenthető, hogy Gubody hatékony szövetségesre talált Kossuth Ferenc személyében.

Mivel a vármegye határozata értelmében a gimnázium céljára a város nem vethetett ki pótdát, máshogyan kellett a pénzügyi alapokat megteremteni. 1896. november 19-én a közgyűlés a Dobos által már letett 100.000 forint mellé újabb 100.000 forintot különített el Kossuth-alapítvány címen, amelyet kimondottan a gimnázium létesítésére kívántak felhasználni. A törvényhatóság az erről szóló határozatot 1897. április 12-én hagyta jóvá.

Az így rendelkezésre álló 200.000 forint több, mint meggyőző tárgyalási alapot képezett ahhoz, hogy a polgármester újrakezdhesse az egyezkedést a tanfelügyelővel, illetve a minisztériummal. Hóman Ottó miniszteri tanácsos 1897. decemberében látogatta meg Cegléden Gubodyt, aki 1898. január első napjaiban körkérdezt intézett a közeli városokhoz (Makó, Szentés, Szolnok, Kisújszállás, Kiskunfélegyháza) az ott létesített gimnáziumok felállításáról. Szentésről az intézmény fenntartására vonatkozó információkat küldtek: itt államsegély nélkül, a város önerejéből létesült a gimnázium, amelynek fenntartása tíz év múlva már aránytalanul nagy terhet rótt az önkormányzatra, ezért 1897-ben államosították. Ezt követően Szentés csak az intézmény fenntartásához járult hozzá. Kiskunfélegyházáról Szerelemhegyi Károly polgármester részletesen leírta, hogyan épült fel az Alpár Ignác által tervezett épület 1896-ban, s mellékelte a Kiskunfélegyháza és a VKM között, 1895. június 13-án kötött szerződést, amely szerint Félegyháza köteles a VKM által kijelölt helyen, jóváhagyott terv szerint iskolaépületet emelni, köteles fenntartani a gimnáziumot, cserébe kap államsegélyt. Talán ez volt a leghasznosabb válasz Gubody számára, ugyanis Cegléden is hasonló konstrukció valósult meg, azzal a különbséggel, hogy az intézményt itt eleve állami gimnáziumként hozták létre, míg Kiskunfélegyházán a város volt a fenntartó. Az állami fenntartás azt jelentette, hogy a tanárokat és az igazgatót is miniszteri hatáskörben nevezték ki, helyezték át Ceglédre vagy épp helyezték át onnan. Az intézményt elsőként igazgató Miskolci Arnoldot 1902-ben például Temesvárra helyezték, az ő helyére pedig Temesvárról érkezett az új igazgató, Ries Ferenc.⁴⁴

Visszatérve Gubody Ferencnek a gimnázium létesítése érdekében kifejtett munkájára, érdemes megvizsgálni a neve alatt fennmaradt fogalmazványokat.

43 *Reznák*, 1982, 276–278. p.

44 Az igazgató megválasztásába a tankerület ezt követően nem vette figyelembe a tantestület javaslatát. Az első igazgatóváltás okai nem tisztáztak. *Gőz*, 1999, 29. p.

Meggyőző erejű szóbeli érveléséről nem tanúskodhat forrás, Gubody intencióit azonban a vázlatosan leírt szavak is jól tükrözik. 1897. június 1-én kelt Gubody „[e]gy nagy magyar város érdekében és képviselőjében” írt fogalmazványa Wlassics Gyulának, aki 1895-ben váltotta Eötvöst a miniszteri székben. A polgármester amellett érvelt, hogy a gimnázium felállítása országos érdek: „oly hiánynak pótlását kérjük, amelyet közvetlen mi érzünk, de amely azért a magyar közérdeknek a csorbája, amely a magyar kultúrpolitikának olyan gyengéje, melyet helyre hozni állami közérdeket képet.” A közel 30.000 lakosú város „kizárólag magyar lelket számlál. Lakosai legnagyobb részben jómódú, gazdálkodással foglalkozó földművelőkből áll; vagyoni viszonyaik, magyarságuk és értelmiségük-nél fogva hivatva volnának, hogy keblükből a nemzet fenntartó középosztálynak nem kicsinylendő, de tekintélyes része képződjék, és ez a nép, eme magasztos, az ország és a nemzet érdekeit szolgáló eme hivatásában meg van gátolva, mert a város falain belül nem bír egy középiskolával, mely föltétlenül szükséges ahhoz, hogy az általános műveltség olyan fokra emelkedhessék, hogy a most jelzett hivatásnak élhessen. Régen érzett szükséglet képet egy teljes középiskola, egy 8 osztályú gymnásium, de ezen hiány pótlására az igen csekély vagyonnal rendelkező város közönsége, valamint a hasonló anyagi körülmények között lévő helybeli egyházak is, anyagilag képtelenek.” Leírta, hogy mivel a polgári iskola tanterve a gimnázium alsó négy évfolyamával azonos, a gimnázium felső négy évfolyamához viszont elégtelen, így a négy polgári osztályt befejezők a gimnáziumba kerülve nem tudnak teljesíteni, nagy a lemorzsolódás. A ceglédiek ezért arra jutottak, hogy helyben a polgári iskola helyére — mivel a tanterv részben azonos — gimnáziumot kellene állítani. „Városunk egyik nagylelkű polgára e nemes és magasztos célra 100 000 frt alapítványt tett, más egyesek adománya pedig 20 000 f[rt] körüli összeget hozott össze. Városunk képviselőtestülete e cél elérése érdekében szintén 100 000 frt-os alapítvány létesítését határozta el, mely cél érdekében 4% pótdadót vetett ki s így lakosait 5200 frt évi összeggel terhelte meg, mely körülmény — tekintetbe véve, hogy a város saját szükségleteit 50%-ot meghaladó pótdadóból fedezi — szembe ötlőleg igazolója a gymnázium létesítése iránti általánosan érzett vágyat.”

A város és a VKM 1897. december 28-án tartott tárgyalásán Hóman Ottó, Gubody, Takács József, Török József vettek részt. Négy helyszín merült fel: a polgári iskola telke, az ún. ezredesi lak, a Széchenyi tér és a főtiszti lak. Az értekezleten a többség az ezredesi lakot, második helyen Széchenyi teret választotta. Megállapodtak abban, hogy a 150.000 forintos építési költséget a város állja.

Gubody következő fogalmazványa, amelyet a VKM-nek írt, 1898. január 21-én kelt. A Hómannal folytatott előző évi decemberi tárgyalás a gimnázium évi szükségletét 33.000 forintban határozta meg, de az összeg Gubody szerint

25.666 forint volt. Gubody az érvelésben itt is előhozta a helyi és a nemzeti-állami érdekek dialektikáját, de éppenséggel a visszájára fordította: „*Feltéve tehát, hogy a ceglédi gymnasium kizárólag helyi érdeket képez, feltéve, hogy létezhet olyan kulturális érdek, amely a helyi érdekek szolgálatán kívül, az állam érdekeit, a legcsekélyebb mértékben sem mozdítja elő, 12 831 frt évi hozzájárulással, a gymnasium Cegléden létesíthető, mert a m. kir. államkincstárnak ilyen hozzájárulási összeggel létesített ceglédi gymnasium, az eddigi kiadásaival szemben egy krajcár megterhelhetésével sem járul; úgy de lehetetlenség, hogy egy 30 ezer lelket számláló magyar város kulturális érdeke állami közérdeket is ne képezzen [...]*” Gubody finoman emlékeztette a minisztert, hogy előde, Trefort Ágoston még kiemelte Ceglédet és Makót, mint olyan nagyobb városokat, ahol okvetlen középiskolát kell létesíteni.

A fogalmazványból január 31-iki keletű felterjesztés lett, amelyet a sajtó is közölt.⁴⁵ A felterjesztést Gubody, Makáry István apát plébános, Takács József, Török József és Feldmann József lelkészek vitték fel és személyes kihallgatáson a miniszter elé terjesztették. A küldöttséget kedvezően fogadta a miniszter, aki „*Kinyilatkoztatá, hogy a kormány belátta azt, hogy szakítania kell a közoktatásügy terén régebben űzött politikájával, a mely a nemzetiségi vidékek nevelés ügyét törekedett úgyszólván egyedül istápolni, s a mely semmi eredményes haszonnal, és sikerrel nem járt. Azokért elhanyagolni a nemzet testének, a magyar vidékeknek nevelés ügyét ő nem hajlandó. A nemzet csak úgy lesz nagy, virágzó, s úgy tarthat csak versenyt a külföld művelt népeivel, ha a magyar fal lesz erős benne, s annak a nemzeti jellegű miveltése dominál. Az ő törekvése az ország központi vidékein állítani a tudománynak minél több templomot. Azért a legnagyobb örömmel fogadja Ceglédváros ajánlatát egy középiskola felállítására, s a maga részéről minden lehető megtesz, hogy az létesülhessen.*” A küldöttség ezután Zsilinszky Mihály államtitkárnál is pozitív szavakat kapott, majd felkeresték Hóman Ottót is, aki leszállította az évi hozzájárulási költséget 14 000 forintra.⁴⁶ Levéltári forrás közvetlenül nem utal rá, de a sajtó szerint a tárgyalások előkészítésében, a gimnázium ügyének előmozdításában aktívan tevékenykedett a Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel sokat tárgyaló Kossuth Ferenc is.⁴⁷

1898. február 22-én mindezek tükrében megszületett a VKM igenlő válasza: „*tekintettel a kimutatott alapítványokra, s a város lakosainak számából eredő*

45 A város felirata. In: Czegléd és Vidéke, 8. évf. 6. sz. 1898. február 6. 1–2. p.

46 A gimnáziumi küldöttség. In: Czegléd és Vidéke, 8. évf. 7. sz. 1898. február 13. 2. p.

47 Gimnáziumunk ügyében. In: Czegléd, 15. évf. 42. sz. 1897. október 17. 3. p.; Gimnáziumunk ügye. In: Czegléd, 16. évf. 9. sz. 1898. február 27. 4. p.

közművelődési helyi szükségletekre, hajlandó vagyok a ceglédi állami polgári fiúiskola fokozatos megszüntetése mellett ott-helyt állami főgimnázium létesítését a törvényhozásnak javaslatba hozni.” A miniszter az építési költséget 150.000 forintban maximalizálta, s kötelezte a várost az intézmény további működéséhez évi 10.000 forint hozzájárulási költség fizetésére. (Ezt a város egészen 1913-ig fizette, a VKM akkor engedte el.⁴⁸) A közgyűlés elé 1898. március 20-án került a miniszteri leirat, amelyet a város elfogadott, az erről szóló határozatot a megye 1898. április 2-án hagyta jóvá, Gubody pedig május 27-én terjeszthette fel a minisztériumba a megyei jóváhagyást.

1898. március 20-án a közgyűlésen végre Gubody felmutathatta az eredményt: felolvasták a képviselőtestület előtt a vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratát, amely a polgármester január 31-én kelt fölterjesztése nyomán hozzájárult az állami főgimnázium létesítéséhez a polgári fiúiskola megszüntetése mellett.⁴⁹ A VKM maga akarta a telket kijelölni és 150.000 forintban maximalizálta az építési költséget, amelyet a városnak kellett állnia. Az első osztálynak 1899. szeptemberében kellett indulnia. A határozatot 141 igen és 14 nem szavazattal fogadta el a város. Ezt a határozatot a vármegye jóváhagyta. A város és a minisztérium között kötendő szerződéstervezetet 1899. április 27-én tárgyalták (egyben a közgyűlés jegyzőkönyvileg köszönetet mondott a polgármesternek és Kossuth Ferenc országgyűlési képviselőnek),⁵⁰ majd 1899. július 25-én a felhatalmazta a tanácsot a minisztériummal kötendő szerződés aláírására.⁵¹

Cegléd és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1899. július 25-én kötött szerződést a főgimnázium létesítésére. E szerint a város közönsége 150.000 forint (300.000 korona) maximális költséggel épületet emel az állami fenntartású intézménynek, fenntartásához a város évenként 10.000 forinttal járul hozzá, és gondoskodik a fenntartáshoz szükséges alapokról. (Ez utóbbi célra — mutatva, hogy nemcsak a városvezetés, hanem a lakosság is kívánta az intézmény létrehozását — már 1898 óta rendszeresen érkeztek adományok, köztük Takács József református és Török József evangélikus lelkésztől.) A szerződést a vármegye július 31-én hagyta jóvá. A sajtót is élénken foglalkoztatta a kérdés, cikkeztek a minisztériumi tárgyalásokról, arról, hogy tandíjmentesek lehetnek-e a helyi tanulók,

48 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 21. köt. pag. 829 (1913. április 3.)

49 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 50–62 (1898. március 20.)

50 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 284–286 (1899. április 27.)

51 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 302–304 (1899 július 25.)

vagy hogy valóban meg kell-e szüntetni a polgári iskolát.⁵² Az újságírók agitatív — a gimnáziumot egyszer csak minden előzmény nélkül ellenző — cikkeire 1899. május 28-án adott Gubody meglehetősen erős választ.⁵³ A gimnáziumot ellenző, a közgyűlési határozatok tartalmával nem egyező sajtótámadás mögött B. Molnár Sámuel állhatott.

A város a gimnáziumot fokozatosan nyitotta meg. Az első igazgató Miskolci Arnold lett. 1899 szeptemberében elindult az első évfolyam, a rengeteg jelentkező miatt rögtön párhuzamos osztályokkal. Gubody 1899. szeptember 5-én kérte az összes, első osztályba jelentkezett 92 tanuló (76 ceglédi, 16 vidéki) felvételét. Mivel a törvények szerint egy osztályba legfeljebb hetven tanulót lehetett volna felvenni, az évfolyam párhuzamosítása volt a megoldás. Gubody érvelése szerint *„Cegléd város közönsége előtt nem lehet közömbös az sem, ha a vidékről jelentkezett 16 tanuló elutasítatik, de különösen sérti érdekeinket, ha e város szülöttei, a városnak óriási áldozataival létesített intézet áldásában nem részesülhetnének.”*

Az intézmény első igazgatója, Miskolczi Arnold egy Gubody Ferencsel közösen írt felhívásban kívánta igazolni az intézmény működését. *„A ceglédi magy. kir. állami főgimnázium létesítése, amint azt a körülmények napról-napra jobban igazolják, általános szükségletet és közönhajt elégített ki, amidőn lehetővé tette, hogy egyrészt a város minden polgára, ha fiát ki akarja taníttatni, itthon, helyben, minden akadály nélkül megtehesse ezt; másrészt évről-évre több vidéki tanuló*

52 A gimnázium ügye. In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 16. sz. 1899. április 16. 5. p.; Egy pár őszinte szó. In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 18. sz. 1899. április 30. 1–2. p.; Bízunk a népre a választást. In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 20. sz. 1899. május 14. 2–3. p. Ugyanez az agitatív hangvételű szöveg a következő számban is megjelent: Uo. 21. sz. 1899. május 21. 2–3. p.; Nyílt kérdés és kérelem. In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 22. sz. 1899. május 28. 1. p.; Zámbo János: Kell-e hát gimnázium? In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 22. sz. 1899. május 28. 2. p.

53 *Gubody Ferenc: Tisztelt Szerkesztő úr! In: Ceglédi Ujság, 1899. május 28. 2–3. p. „Hol voltak akkor, jó urak, akik most a Ceglédi Ujság konkolyhintéséhez szerkesztőbizottság címen a tekintélyt szállítjátok? / Hol voltak 1897. évi február 2-án, midőn a közgyűlés egyetlen egy ember véleményével szemben kimondta, hogy legyen gimnázium, s erre a célra rendelte fordítani az agyagások jövedelmét? [...] Hol voltak a legközelebbi közgyűlés alkalmával, midőn örömmel vette tudomásul a közgyűlés, hogy a szerződés leérkezett s hátatelt szívvel egyhangúlag szavazott köszönetet a város szeretett képviselőjének, a gimnázium létesítése körüli fáradozásainak elismeréséül? / Nyitva állt előttetek a tér, akkor lett volna kötelességtek felvilágosítani a népet, ha olyan semmit nem érő az a gimnázium, nem pedig most, midőn azt az örömet, meglepedést ronhatjátok meg csak, amit az évtizedek óta óhajtott cél elérése okozott [...]. / Ott voltak mindannyian, s dicséretetekre legyen mondva, szavaztatok, dikcióztatok mellette, segítettetek megcsinálni [...]. / Vagy véleményetek ma is a régi? akkor mi ez? — Játék? / Vigyázzatok urak, mert kegyetlen játék ez, amely megbosszulhatja magát.”*

*idevonása által a város nem egy polgárának tetemesb anyagi hasznot biztosít, általában pedig városunk értelmi színvonalát s jó hírnevét emelni hivatva van. [...] A műveltség hatalom és áldás, s annak részesévé akarjuk polgártársaink legszegényebbjét is tenni, ha úgy akarja.”*⁵⁴ A megnyílt gimnáziumhoz a polgári iskola igazgatója, Elefánti József is nagy reményeket fűzött.⁵⁵

A polgári fiúiskola tehát felmenő rendszerben megszűnt, az utolsó évfolyam az 1901/1902-es tanév végén hagyta el az intézményt. Korábban a leány- és fiúiskola értesítője egy kötetben látott napvilágot, az 1902/1903-as tanévtől kezdve már csak a polgári leányiskola értesítője jelent meg.⁵⁶ A kifutó, utolsó osztályt 1899-ben 57 tanuló kezdte el, a második évfolyamot 56, a negyedik évfolyamot 35 tanuló fejezte be. (Néhány éven belül kiderült, hogy nem volt szerencsés gondolat a polgári fiúiskola teljes megszüntetése. Maga a gimnázium igazgatója közölte ezt a gimnázium 1914-es értesítőjében.⁵⁷ Ez a belátás precendens értékű volt, még Csongrádon is hivatkoztak rá, ahol több éven keresztül tárgyalták, hogy polgári iskolát vagy gimnáziumot létesítsenek-e.⁵⁸)

54 *Gubody Ferenc – Miskolczi Arnold: A főgimnáziumunkban létesítendő segítő egyesület tárgyában.* In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 4. sz. 1900. január 28. 1. p.

55 A ceglédi magy. kir. állami polgári fiú- és leányiskolák harmincadik évi értesítője az 1898–9. tanévről. Közzéteszi Elefánti József, Nagy Elek könyvnyomdája, Cegléd 1899, 3. p.

56 A ceglédi magy. kir. állami polgári fiú- és leányiskolák harmincharmadik évi értesítője. Közzéteszi Tarczaly Endre. Cegléd, Sebők Béla könyvnyomdája. 1902.; A ceglédi magy. kir. állami polgári leányiskola harmincnegyedik évi értesítője. Közzéteszi Tarczaly Endre. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája. 1903.

57 „Örvendetes a tanulók nagy száma. Ha azonban megfigyeljük, hogy az első osztályba beiratott tanulókból a negyedik osztályba alig a fele, a felsőbb osztályokba pedig csak a negyed- vagy ötödrésze iratkozik és érettségi vizsgálatra csak 10-18 tanuló áll, akkor nyomban megállapíthatjuk, hogy itt súlyos baj is van. Az ti., hogy a tanulók túlnyomó része nem gimnáziumba való s nem is iratkozik azzal a szándékkal a gimnáziumba, hogy azt el is végezzék, hanem csak azért, hogy ismereteit némileg kiegészítse azon idő alatt, míg testileg eléggé meg nem erősödik arra, hogy gazdálkodó, iparos vagy kereskedő, szóval kereső pályára menjen.” — írta Ries Ferenc igazgató. A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1913–1914. iskolai évről, 15. évf. Szerk. Ries Ferenc. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája. 1914, 57. p.

58 *Brunner Attila: Szecessziós építészet Csongrádon — Csongrád szecessziós épületei.* Oppidum Csongrád Alapítvány, Csongrád 2016, 32–36. p.

A telek kiválasztása és az építési bizottság megalakulása

A minisztériummal kötött szerződés a leendő épület helyének kiválasztását a közgyűlésre bízta. A már 1898-ban felmerült helyszínek közül több, a vármegyénél elutasított fellebbezés után végül a Széchenyi teret ajánlotta fel a város az 1900. december 19-20-án tartott közgyűlésen.⁵⁹ A minisztérium 1901 márciusában kiküldte Baumgarten Sándor építész, vizsgálja meg a gimnáziumépítésre alkalmas telkeket. Az iskolaépítkezésekre specializálódott Baumgarten jelentése nem maradt az utókorra.⁶⁰ A telek és a játéktér elfogadása után 1901. december 9-én a városiak elhatározták a tervpályázat meghirdetését, amely a végleges telek kiválasztása nélkül nem lett volna lehetséges.⁶¹

A telek kijelölése és a tervpályázat kiírása között majdnem pontosan eltelt egy év, jelentősebb eredmények nélkül, de nem teljesen tétlenül. A közgyűlés 1901. november 28-án megalakította az építési bizottságot, amelynek elnöke Gubody volt.⁶² A bizottság, amely a gimnázium mindenkori igazgatójával és a városi főügyésszel egészült ki,⁶³ első feladata volt a tervek és költségvetés beszerzése.⁶⁴ A tagok munkájáról 1901. december 9-től 1904. április 28-ig vannak adatok, ekkor keltek az építési bizottság első és utolsó (fennmaradt) jegyzőkönyvei. A bizottságnak kellett keresztülvinnie az építkezést, a tervpályázat előkészítésétől és kiírásától a lebonyolításig, az árlejtéstől a végelszámolásokig, beleértve az épít-

59 *Gubody Ferenc*: Hova építsük a gymnásiumot? In: Czepléd, 16. évf. 1. sz. 1898. január 1. 2. p.; A gymnásiumi bizottság ülése. In: Czepléd, 16. évf. 1. sz. 1898. január 1. 3. p.; Lesz-e, vagy nem? In: Czepléd, 16. évf. 2. sz. 1898. január 8. 1–2. p.; Indítvány. In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 2. sz. 1900. január 14. 2. p.; A gimnázium helye. In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 48. sz. 1900. december 2. 2. p.; MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 518–527. (1900. november 17.); A gimnázium helye. In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 49. sz. 1900. december 9. 2–3. p.; Alispáni határozat. In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 50. sz. 1900. december 16. 2. p.; MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 533–540. (1900. december 19.); Városi közgyűlés. In: Ceglédi Ujság, 10. évf. 51. sz. 1900. december 23. 3–4. p.

60 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 589–592. (1901. május 2.); Hol lesz a gimnázium? In: Ceglédi Ujság, 11. évf. 11. sz. 1901. március 17. 3. p.; Hol lesz a főgimnázium? In: Ceglédi Ujság, 11. évf. 13. sz. 1901. március 31. 2. p.; Hol épül fel a gimnázium?. In: Ceglédi Ujság, 11. évf. 17. sz. 1901. április 28. 2. p.

61 MNL PML V.73.b. 1146. doboz, 3693/1901. ikt. sz.

62 A tagok: Antal Ferenc, Balog József, Dobos Mihály, Fabianek Vilmos, Farkas Pál, dr. Feldmann József, dr. Gombos Lajos, dr. Halász László, Hartyáni Imre, Horváth József, B. Molnár Sámuel, Sándor Rezső, Szeleczki János, Takács József, Török József, Váradí Dávid.

63 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 684. (1901. december 30.)

64 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 670–672. (1901. november 28.)

kezés folyamata során ellátott állandó felügyeletet. Az üléseken rendszerint jelen volt Bezzegh Pál városi mérnök, Zámbo János városi ügyész, Ries Ferenc gimnáziumigazgató, Fabianek Vilmos, B. Molnár Sámuel, Szeleczi János, Sándor Rezső, Balog József, Takács József, Farkas Pál, Kiss Gyula. Az elnököt az a Takács József lelkész helyettesítette, aki néhány évvel korábban már keresztülvitte egy jelentős építkezés ügyét, ugyanolyan erős kézzel, mint Gubody: az 1895–1896-ban Balázs Ernő tervei alapján átalakított református nagytemplomét. (A református nagytemplom akkori építőbizottságának tagjai között B. Molnár Sámuel, Balogh József, Fabianek Vilmos, Farkas Pál is jelen voltak.⁶⁵ Bizonyára e korábbi szereplésük nem független a gimnáziumépítésben játszott szerepükkel.) A bizottság a városvezetés legagilisebb tagjaiból állt. Érdeemes megjegyezni, hogy tagjai közül többen a turini százak közé tartoztak (Fabianek), vagy tagjai voltak az 1842 óta működő kaszinónak (Fabianek, Takács); utóbbinak egyébként szintén Gubody volt az elnöke. Tagcserére csupán egy esetben került sor: Ries 1902. szeptemberétől került Miskolczi Arnold áthelyezett igazgató helyére. Az általában havonta tartott üléseken rendszerint jelen volt az épület későbbi tervezője, Pártos Gyula is. Amikor a kivitelezési munkák előrehaladtak, a két-három hetenkénti ülések sem voltak ritkák. A bizottság autonóm testületnek tekintette magát. Igen jellemző az a távirati pizkozat, amellyel a szabadkai Brauchler János asztalost értesítették: *„Asztalos munka másnak adatott. Bizottság teljhatalmú. Fellebbezési hatóság nincs.”* A bizottság az épületet majdan tervező Pártossal szemben is érvényesítette akaratát, amikor pedig Pártos kifejezetten az épület esztétikai értékének emelése céljából, szembe menve a bizottság akaratával, plusz költséget támasztott, azt a kivitelező vállalkozó sínylette meg, akinek a többletmunkát — egyébként jogszerűen — nem fizette ki a város. (Pártos végül magára vállalta a kiadást.)

A tervpályázat

Az építési bizottság 1901. december 9-én határozta el a tervpályázat meghirdetését.⁶⁶ Bár a helyi nyilvánosság előtt a sajtóban már 1899-ben megjelentek a létesítendő épülettel szemben támasztott elvárások,⁶⁷ a pályázat kiírásánál a Val-

65 Szomorú István: A ceglédi református templomok története. Cegléd. 2001. 92. p.

66 MNL PML V.73.b. 1146. doboz, 3693/1901. ikt. sz.

67 Az épület legyen monumentális, de egyszerű, alaprajzát a praktikumnak és a higiénianak kell meghatározni. Gy. K.: A gimnázium épülete. In: Ceglédi Ujság, 9. évf. 48. sz. 1899. november 26. 2. p.

lás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1892. évi 6125. sz. rendelete volt irányadó, amely a telek méreteitől kezdve az ablakok arányáig irányértékeket szabott meg. Az ajánlások szerint: „*A helyiségek konfigurációja a lehető legegyszerűbbre tervezendő. (Egyszerű tractus és a tractusokkal együtt futó folyosó.)*”⁶⁸ Az épületnek legyen kellő megvilágítása, a környezete kifogástalan, „*a telek legyen száraz, lehetőleg sík és feküdjék a környéknél magasabban.*” „*Nagyobb telken az épületet egy emeletesre, kisebbben kétemeletesre kell építeni.*” Egy tanulóra egy négyzetmétert kellett számítani. A kisebb osztály két, a nagyobb három ablakos legyen, mindig balról kapják a világosságot. Az ablakok területének ki kellett tennie a terem területének egyhatod-egyharmad részét.⁶⁹ Az ajánlás a szertárak, izgatói iroda, rajzterem és a könyvtárak elrendezését is megszabta, ezeknek az elemeknek a többsége a Kossuth Gimnázium épületében is érvényesült.⁷⁰

A bizottság 200.000–240.000 korona előirányzott költséggel várta a pályamunkák beérkezését.⁷¹ A leadási határidő 1902. február 10. volt.⁷² Február 21-én jelentették, hogy 15 pályamű érkezett be.⁷³ A 15 beérkezett jelíges pályamű szerzői kilétének jó részét homály fedi, csak három munka szerzője azonosítható. Az építőbizottság nem saját kebelben bírálta el a terveket, hanem felkérte erre a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet. Az Egylet 1902. április 2-án küldte ki a bírálókat Alpár Ignác, Balázs Ernő, Foerk Ernő, Lechner Ödön és Marton Ákos építészek személyében. A bírálati jegyzőkönyv felütése is elárulja, hogy a zsűri valóban pártatlan volt (Balázs Ernő korábbi ceglédi szereplésétől függetlenül). A bírálók elsőként ugyanis nem a pályaműveket, hanem magát a pályázati kiírást bírálták, mondván az nem határozza meg pontosan, milyen és hány teremre volna szüksége az intézménynek. A zsűri szerint „*csodálatosképpen sem a correct program hiánya, sem a túlságosan nagy munka, sem az ezzel arányban nem álló díjazás csekélysege nem riasztotta vissza a tervezőket, mert mindezek dacára 15 pályázati munka akadt.*”⁷⁴

A zsűri a gyengébb munkák szemrevételezésével kezdte a bírálatot, s a bírálati jegyzőkönyvben zömében kifogásokat fogalmazott meg. Különösen szigorúak az

68 Utmutatás a középiskolai helyiségekre nézve, Egyetemi Nyomda, Budapest 1899, 1. p.

69 Uo. 3. p.

70 Utmutatás a középiskolai helyiségekre nézve, Egyetemi Nyomda, Budapest 1899, 2. p.

71 MNL PML V.73.b. 1146. doboz, 3693/1901. ikt. sz.

72 Tervpályázatok. In: Budapesti Építészeti Szemle, 11. évf. 1. sz. 1902. január 1. 13. p.

73 A sajtó korábban adta hírül, mint a bizottsági jelentés. A gimnázium épület tervrajza. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 7. sz. 1902. február 16. 3. p.

74 MNL PML V.73.b. 1147. doboz, bírálati jegyzőkönyv, 1902. április 14.

alaprajzokra vonatkozó ítéletek, míg a homlokzatokkal szemben megengedőbbek voltak. A pályamunkák közt vegyesen akadtak egy- és kétemeletes elgondolások. A jeligék közül sok utalt valamiképp az épület funkciójára, a gimnázium tudományos jellegére (*rajzolt bagoly, Cicero, Patrius, Fiat lux, Pro litteris, Tudás, Justitia*), Ceglédre (*Ceglédi gymnasisták, Kossuth népének*). Mások általánosak voltak (*Délceg, Csak küzdve győzhetünk*), több jelige rajzolt jelvény volt (*bagoly, zöld háromlevelű lóhere, fekete félhold, vörös tárcsa*). Némi gúnyt sugall az *1:100* című pályamunka jeligéje, ugyanis a tervpályázati felhívás az általában megszokott 1:200-as lépték helyett viszonylag nagy léptékű, 1:100-as arányt kért meg, amit a bíráló bizottság is szóvá tett.

A bírálaton stiláris preferenciák nem érvényesültek. Maguk a pályatervek ugyan nem maradtak fenn (a győztes pályamunka csak sajtóban megjelent reprodukció formájában ismert), nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a zsűri részrehajlatlan volt, és ha voltak is stílusviták, ezek nem befolyásolták az értékelést. A bírálati jegyzőkönyv dramaturgiailag is jól összeállított munka: a bírálók azért vették előre a gyenge pályaművek tárgyalását, hogy jelentésük végére maradjon a legjobbak dicsérete. Utolsóként a nyertes pályamunkát méltatták, egyben erről írtak a leghosszabban. Bíráló szavaik mintha egyenesen az építőbizottságnak címezve szólnának: javasolt változtatásaik megfogadásával a *Kossuth népének* jeligéjű munkát kivitelre is alkalmasnak találták. A pályaművek szerzői közül csak néhányat lehet azonosítani. A *Délceg* jeligés munkát Bartha Mór kolozsvári mérnök készítette. A *rajzolt zöld háromlevelű lóhere* szerzője Baumgarten Sándor volt. Sem a jegyzőkönyvből, sem más forrásból nem derül ki, melyik munka volt Mocsányi Károly budapesti építésze, aki később a panaszt nyújtott be a tervpályázat eredményéről.

A legjobbnak ítélt pályamunka, a *Kossuth népének* jeligés terv bírálatát érdemes teljes terjedelmében idézni:

„A tantermek számra és nagyságra teljesen megfelelők, csupán az I., a III. és IV. osztályokra, melyek az épület sarkába esnek, két oldalról való világítása kifogásolható; a díszterem hiányzik, mi azonban nem tekinthető hibának. Előcsarnoka, fölépcsője és melléklépcsője kellő nagyságú és jó elhelyezésű, csupán a fölépcső középső kara fölösleges, mert drága, de ez elhagyható. Nagyon jó az árnyékszékek csoportosítása.

Alaprajzi elrendezés, a tantermek és a lakások elhelyezése tekintetében alig kifogásolható; nem jó, hogy az ifjúsági könyvtár nincs a tanári könyvtár mellett, de azért ez nem tekinthető lényeges hibának. A kapus lakásának az alagsorban való elhelyezése szükségtelen; nagyon jól elhelyezhető a földszinten, az igazgatói lakás némi megszorításával és a folyosó felhasználásával. A lakott részt az intézettől befalazott ajtó által és nem üvegfallal kell elválasztani.

Költségkímélés céljából célszerű volna, a földszinti traktus mélységét 6,00 méterre redukálni, miután ott tantermek nincsenek; ez esetben az I-ső és II-ik emelet 6,30 m széles lenne, ami teljesen megfelel. A két oldalszárny egy ablaktengetellyel rövidebb lehetne, amely redukció könnyen beosztható a többi helyiségbe, annál is inkább, mert a melléklépcső esetleg befordítható a folyosóba.

A homlokzat megoldása iskolának megfelelő; fölösleges és drága rajta a kupolaszerű tető; ehelyütt a középnek kiemelése egyszerű tetőrészszel, sokkal jobban megfelel.

Az ablakok legyenek szélesebbek és nagyobbak, ami a célszerűségen kívül még kiképzés tekintetében is nagyon előnyösen változtatná meg a homlokzatot.”

A bíráló bizottság tehát a *Kossuth népének* jeligés munkát ajánlotta kivitelre. Emellett három másik terv megvételét javasolta: a *Tudás*, a *rajzolt zöld lóhere* és a *vörös tárcsa* munkákat; előbbit alaprajza és homlokzata, a másodikat takarékos alaprajza és jó homlokzata, a harmadikat művészi törekvése miatt. A díjazásra javasolt, komoly méltánylásban részesülő négy munka közül kettő biztosan magyaros stílusú volt. A bírálati jegyzőkönyvben a „*magyarosságra való törekvés*” az egyetlen olyan kategória, amely közvetlenül vonatkoztatható stílusra, az e kategóriába feltehetően nem tartozó munkáknál nem írtak hasonló minősítést. Az *1:100* jeligés tervnél a bírálók megjegyezték: „*[h]omlokzata magyarosságra törekszik és jó formaérzékre vall.*” A kategória használata minden esetben méltánylást fejezett ki, valami olyan jelenségnek a regisztrálását, amely túllép a történeti építészeti stílusok alkalmazásán. Mivel a tervpályázat résztvevői nem ismertek, nem lehet szembeállítani a magyaros és a „nem magyaros” pályaműveket, azért sem, mert a bíráló bizottságnak nem ez volt a szempontja. Az építészek az oktatási funkciót legjobban ellátó alaprajzi megoldásokat keresték a tervekben, ha ehhez a homlokzat is művészi érzékről vallott, sokat számított, de másodlagos volt. Mindenképp erre utal a *vörös tárcsa* jeligés munka méltatása és vételre való javasolása, de az első díjas pályamunkáé is, amelyet Pártos Gyula készített: Pártos pályatervének bírálatában a magyaros jelleget meg sem említik, pedig Pártos már ezen is hasonló részleteket képzelt el, mint a megvalósult gimnáziumon. Az építőbizottság jegyzőkönyveiből nyomon követhetők a tervváltoztatások: az alapelképzelésen Pártos nem változtatott, sőt, ahhoz egy módosított tervváltozat után a harmadik, végleges tervsorozatban vissza is tért.

A zsűri összetételében 1902-ben nem vízválasztó a magyarosság méltányolása.⁷⁵ A ceglédi gimnázium bírálati jegyzőkönyve látszólag arról tanúskodik,

75 Mint Németh Nóra és Maróty Katalin kutatásai bizonyítják, a zsűri két legelismertebb tagja, Alpár Ignác és Lechner Ödön sem feltétlen állítható szembe, hiába az utókor vélekedése a ma-

hogy a fővároshoz képest perifériának számító városban, amely kiesik a jelentős események fő sodorvonalából, könnyebben megjelenhetett egy újfajta kezdeményezés, amely viszont éppen a fővárosban számított periférikusnak. Ám a jegyzőkönyv éppen azt beszéli el, hogyan kéri számon budapesti építészek budapesti építészekről a szakmai színvonalat. Ha a pályázat jelíges volt is, tekintve a szakmai közeget, a zsűri tagjai tökéletesen tisztában lehettek azzal, hogy az indulók nagy része budapesti lesz, hiszen ebben az időpontban nem élt Cegléden okleveles műépítész. (A Cegléden többször megforduló Balázs Ernő például a zsűri tagja volt, az ő esetében kizárható az indulás.) A ceglédi gimnázium építése így a szakma szempontjából egyáltalán nem tekinthető periférikus eseménynek, nagyon is indokolt volt az alapos szakmai bírálat, amelynek tétje egy modern igényeknek megfelelő, a nemzet szolgálatában álló középület létesítése volt.

Ez az intenció a ceglédiek többségénél nem volt meg, de nem kérhető számon. Míg a tervpályázat zsűrije a kiírást illetve kritikával, egy névtelen, ismeretlen építész nyílt levelet tett közzé a sajtóban, amelyben magát a zsűrit kritizálta. Egyrészt a szakértők díját felesleges kiadásnak tartotta, mert a városi mérnököt tartotta illetékesnek, másrészt sérelmezte, hogy olyan pályaművet díjaztak, amely a megszabott költségkeretet túllépte. Az ismeretlen szerző szerint: *„Voltaképpen egyetlen egy kérdést kellett volna megoldania az egyletnek, még pedig, szakszerű bírálat után rámutatni és kivitelre ajánlani a városi Tanácsnak azt a tervet, mely az előirányzott költség összeg korlátain belül a legjobb [...] de ez a jury a költségvetéseket átvizsgálni szokatlannak és kényelmetlennek tartotta s így nem konstata, hogy az általa kivitelre ajánlott terv a minimális számítás mellett is ca. 60 000 koronával lépi túl az előirányzott költségmaximumot, amely összeg még tetemesen és előre kiszámíthatatlan summával emelkedhetik, ha a tervező költségvetése esetleg hiányos.”* A keretösszeg túllépését hosszabban kommentálta: *„Szomorú dolog, de ma még a Magyar mérnök és építész egyletben a jury bírálatát az egyleti tagoknak szó nélkül kell elfogadniuk, de ez az eset is sürgetni fogja, hogy a jövőben a jury véleményét a szakosztályok bírálat alá vegyék s akkor ilyen tévedések, mondhatnám felületességek aligha fordulhatnak majd elő. / Mert ezen egyetlen ténykörülmeny, hogy egy pályázó ily horribilis összeggel lépi túl az előirányzott összeget, ezt a tervet, pláne egy jury-nak még szóba hoznia sem szabad. / Hiszen a pályázók legnagyobb része vagy talán a többi mind úgy*

gyaros szecesszió és a historizmus közötti (osztály)ellentétéről s ennek magyarázóelvként való használata a főleg 1990 előtt keletkezett szakirodalomban. *Maróty Katalin – Németh Nóra: Stíluskérdések a századfordulón — két építészeti pályázat háttere.* In: *Építés-Építészettudomány*, 41. (2013) 3–4. sz. 253–270. p.

készítette el terveit, hogy számolt az előirányzott összeggel; már mostan, ha valaki ilyen horribilis nagyobb összeggel tervez, a józan ész diktálja, hogy a pályázók nem egyenlő fegyverrel küzdenek, mert több pénzért a krajzleros is többet ad, az építész meg többet és nagyobbat építhet. / Nyilvánvaló tehát a jury tévedése akkor, amikor ezt figyelmen kívül hagyta, s megengedte egyiknek a másik rovására az előirányzott költség túllépését.”⁷⁶

A szövegből arra lehet következtetni, hogy szerzője helybeli, ceglédi volt, feltehetően maga is indult a tervpályázaton. A költségkeretet betartó *Fiat lux* pályamű a nyertes pályamű ellenpéldájaként való említése megengedi a feltételezést, hogy a szöveg írójának volt köze ehhez a munkához. Cegléden ekkoriban nem élt okleveles építész, viszont több tervezőként is működő építőmester is alkotott, akik az idegenből jött pályamunkák sikerét látva mellőzöttnek érezhették magukat. A helyi ipar két legjelentősebb alakja Tímár János építőmester és Vaskovics Antal építőmester voltak. Egyikükről sem lehet sejteni, vajon indultak-e a pályázaton. Vaskovicsnak egyébként kevés tervezői munkája ismert, a számos polgárházat tervező Tímárról már inkább föltehető az indulás szándéka, s ha ez igaz volna, jelentősen árnyalná azt a tényt, hogy később ő lett az épület kivitelezője. A cikknek mindenesetre lett annyi hozadéka, hogy május 10-én a bizottsági ülésen felkérték Tímár Jánost és Szelezcki Jánost, hogy mondjanak szakvéleményt a pályázati költségvetés felett.⁷⁷

Egy 1902. április 20-án megjelent sajtócikk arról számolt be, hogy a *Kossuth népének* jeligés pályázattal Alpár Ignác nyerte az első díjat.⁷⁸ Itt biztosan a zsűri és a pályázók nevének összekeveréséről van szó. Mocsányi Károly panaszt adott be (az irat nem maradt fenn) a tervpályázat eredményéről szóló városi határozat ellen, ezt azonban — több mint egy évvel a tervpályázat elbírálása után — utasította el a megyei törvényhatóság. A pályatervek sorsa ismeretlen, a pályázók valószínűleg visszakapták azokat. Bartha Mór 1902. június 11-én kelt levelében kérte vissza a számára fontos pályaművet, bírálva a város eljárását, hogy a nem díjazott tervek szerzőit nem értesítették az eredményről. Bartha szavá tette azt is, hogy a tervpályázat eredményéről a város semmilyen fórumon nem tett közzé tájékoztatást. A visszakérő levelek közül az övéen kívül csak Baumgarten Sándoré maradt fenn, aki június 17-én kérte vissza a tervét. Bartha panaszából tudható, hogy a korábbi, visszakérő levelekre a polgármester nem válaszolt. Ez rendkívül célulvú gondolkodásra mutat: az építőbizottság a mellékessé vált ügyekre jóval

76 Czepléd, 20. évf. 19. sz. 1902. május 11. 2–3. p.

77 A gimnáziumi bizottság ülése. in: Ceglédi Ujság, 12. évf. 19. sz. 1902. május 11. 3. p.

78 A Gimnázium pályamester tervezete. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 16. sz. 1902. április 20. 4. p.

kevesebb figyelmet fordított. Ez a mintázat nyomon követhető a kivitelezési vállalkozókkal kötött szerződésekben és elszámolásokban is. Az egyes kérelmek rendre szóvá teszik, hogy a polgármester nem intézkedett ügyükben. (Attól függetlenül, hogy valóban Gubody feladata lett volna-e intézkedni, vagy sem.) Az építkezés erőltetettnek tűnő keresztülvitele ugyanakkor valóban egy központi akaratra utal, amelynek figyelme csak addig fókuszált valamire, ameddig arra a megvalósulás érdekében feltétlenül szükség volt.

A telek és a tervek jóváhagyása

Erre az akaratra mutat a telek kiválasztása is, azt ugyanis a lezajlott események dacára a minisztérium még mindig nem hagyta jóvá. 1902. április 3-án készült el Halavács Gyula geológus szakvéleménye a Széchenyi téri telekről. Halavács jelentése szerint aránylag nem nagy mélységben víz fakad fel, ez azonban nem talajvíz, hanem az 1895-ben a Széchenyi téren fúrt artézi kút felesleges vizének homokon átszűrődő része volt. A terület vízmentesítését megoldhatónak tartotta egy kút körüli levezető létesítésével.

Az 1902. április 10-én tartott közgyűlésen a polgármester összefogott az ellenzékkel: B. Molnár Sámuellel együtt érték el, hogy a közgyűlés jóváhagyja a Széchenyi teret.⁷⁹ (B. Molnár már 1899 óta ezen az állásponton volt.⁸⁰)

A telek egyre késő jóváhagyása magyarázhatja, hogy az építőbizottság miért csak május 10-én ült össze, hogy kiossza tervpályázat első díját. Ezen az ülésen jelen volt a város országgyűlési képviselője, Kossuth Ferenc is, aki máskor nem vett részt a bizottság munkájában. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet bírálati jegyzőkönyvének tárgyalása után az 1000 koronás első díjat Pártosnak ítélték oda. A bizottság a következő, egy hét múlva, május 17-én tartott ülésének határozata értelmében Gubody még aznap levelet küldött Pártosnak, amelyben felszólította a pályatervnek a bírálati jegyzőkönyvben foglaltak szerinti átdolgozására. Érdekes módon a tájékoztatás csupán felszólításból áll, arra, hogy Pártos megnyerte az első díjat és a megbízást is, a levél nem tér ki. Gubody azt azonban világossá tette az építész számára, hogy a tervet majd csak az átdolgozás után lesz hajlandó elfogadni a bizottság. Feltehető, hogy Pártos már korábban értesült arról, hogy elnyerte az 1000 koronás első díjat, és a tervek átdolgozásához is hozzáfoghatott,

79 Városi közgyűlés. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 15. sz. 1902. április 13. 2–3. p.

80 Saját nevével jegyzett cikkel vállalta véleményét a sajtóban 1902-ben is. *Molnár Albert*: Döntés után. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 18. sz. 1902. május 4. 1. p.

2. kép. *Pártos Gyula, 1880 körül*
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ,
Magyar Építészeti Múzeum gyűjteménye

mert május 24-én már arról tájékoztatta Gubodyt, hogy kész a tervek „gyökeres” átdolgozása. Eredeti terv hiányában ugyan nem tudható biztosan, hogy mit jelent a „gyökeres” kifejezés, mégis képet lehet alkotni az építész által elvégzett munkáról. Pártos pályaterve, ha eredetiben nem is, de az *Építő Ipar* című szaklapban közölve fennmaradt. Bár a reprodukciók megjelenési dátuma június 8. és 15., vagyis a dátum megengedné, hogy ezek az átdolgozott tervek legyenek, a reprodukált terveket az írott források alapján egyértelműen a pályaterv lapjaiként lehet azonosítani.⁸¹

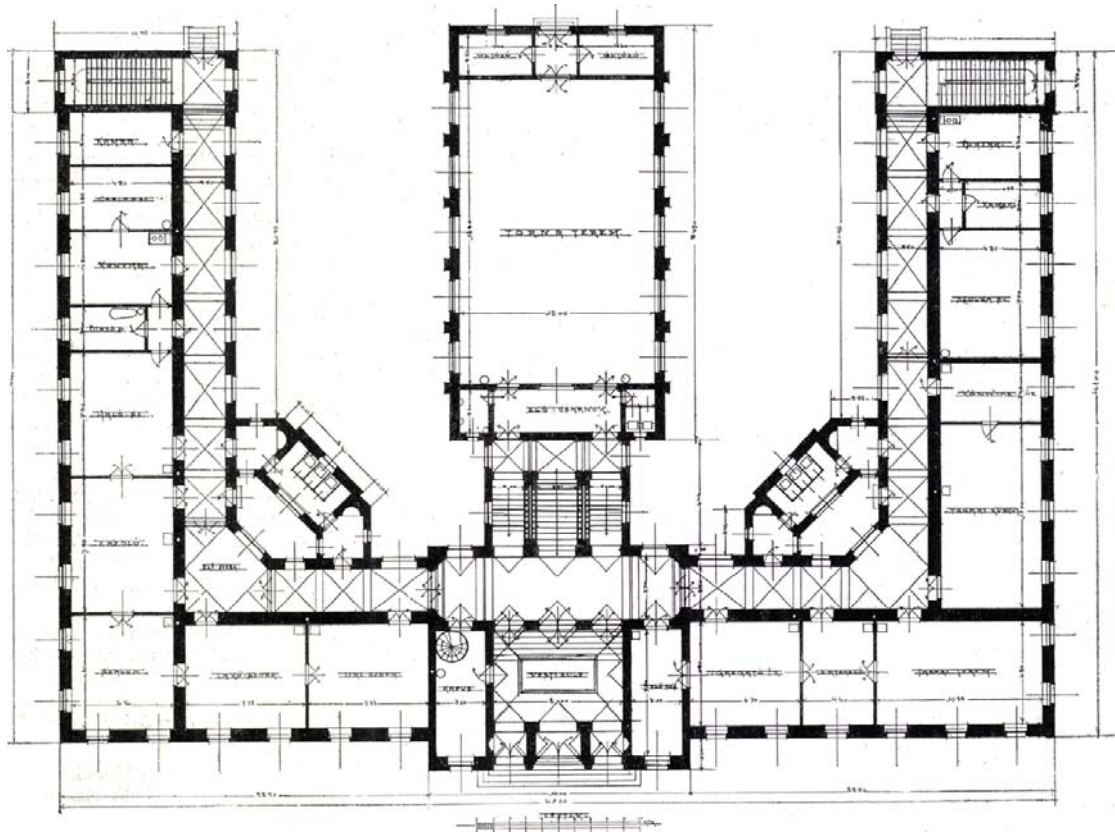
Az építőbizottság előtt Pártos 1902. május 27-én személyesen is előadta, mennyiben módosított a pályaterven. Csökkentette az épületszárnyak hosszát, a két melléklépcsőt befordította a folyosóba, az oldalszárnyak szélességét keskenyítette. A beépített terület 1812 négyzetméterről 1570 négyzetméterre módosult. Pártos immár tekintetbe vette a talajviszonyokat is: az alapot jobban kiemelte, így a földszint padlószintje a Vasút utcai járda fölé 2,30 m-rel emelkedett, s mivel ez feltöltési munkával is járt volna, a feltöltés helyett Pártos indítványozta, hogy az épület alá vasbeton boltozatos pincét tervezhessen, annak ellenére is, hogy azt csak az igazgatói lak alatti részen lehetett volna konkrétan használni. Pártos a pályaterv kupolaszerű tetőzetét egyenes vonalú, sátoztetős kialakításúvá egyenesítette, 1500 koronát takarítva meg. Pártos a felsorolt változtatások miatt kérte, hogy a költségvetést ezután állíthassa össze, amivel végül június 10-re készült el.⁸²

Pártos egyik legfontosabb műve indult el a megvalósulás felé. Az építész ekkor már jelentős szakmai múlttal rendelkezett, hiszen az 1870-es évek eleje óta praktizált, megrendelői, megbízói elsősorban az ütemesen modernizálódó alföldi városok voltak. Lechner Ödönnel közösen vezetett irodája az 1870-es évektől kapott megbízást Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged, Nagybecskerek közgyűléseitől és polgárságától. Önállóan Lechnertől függetlenül főként utolsó közös munkájuk, a budapesti Iparművészeti Múzeum és Iskola (1893–1896) befejezését követően működött, de Kecskeméten és Kiskunfélegyházán már az 1870-es években is tervezett társától, Lechnertől függetlenül.⁸³

81 *Építő Ipar*, 26. évf. 23. sz. 1902. június 8. 146. p. (földszinti alaprajz), 147. p. (első emeleti alaprajz), 26. évf. 24. sz. 1902. június 15. 154. p. (homlokzat), 155. p. (második emeleti alaprajz).

82 A módosított tervek bemutatásáról röviden beszámolt a sajtó is, megtévesztő címmel: A gymnasium alapkö letétele. In: *Ceglédi Ujság*, 12. évf. 22. sz. 1902. június 1. 3. p.

83 *Brunner Attila*: Lechner Ödön és Kiskunfélegyháza. Adatok a Pártos – Lechner-iroda működéséhez. In: *Múltbanéző*, 9. (2) 2015.003.09. (https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_9_sz_2015_03_09 Utolsó megtekintés: 2022. október 1.)

3. kép. Pártos Gyula: a ceglédi gimnázium pályaterve, földszinti alaprajz
Építő Ipar, 26. évf. 23. sz. 1902. június 8. 146. p.

Az 1902 júniusában bemutatott új tervek a pályaterv-sorozattól két lényeges pontban tértek el. Az egyik az oldalszárnyak végeibe helyezett lépcsők, amelyeket Pártos a pályaterveken még a tantermek sorába iktatott, most a szárnyak végére, a folyosó tengelyébe kerültek. A másik nagyobb változtatás a homlokzatot, pontosabban a középrizalit tetőzetét érintette. A korábbi, kettős hajlatú gerincidom, amely erősen támaszkodik Lechner Ödönnek és Baumgarten Sándornak a budapesti áru- és értéktőzsde épületéhez készített második pályaterve (1899) megoldására, a módosított homlokzati tervlapon már szerepel, a pályatervnek ezt a keleties hatású elemét Pártos egyenes élű sátoztetős kiemeléssé változtatta. Ez a megoldás sem előzmény nélküli Pártos életművében, korábban a Lechnerrel közösen tervezett alföldi épületeiken valósult meg hasonló (Miasszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolanővérek zombori intézete, kecskeméti görögkatolikus bazár, 1895). A tetőn 45 fokkal elforgatva felhelyezett huszártorony is a Lech-

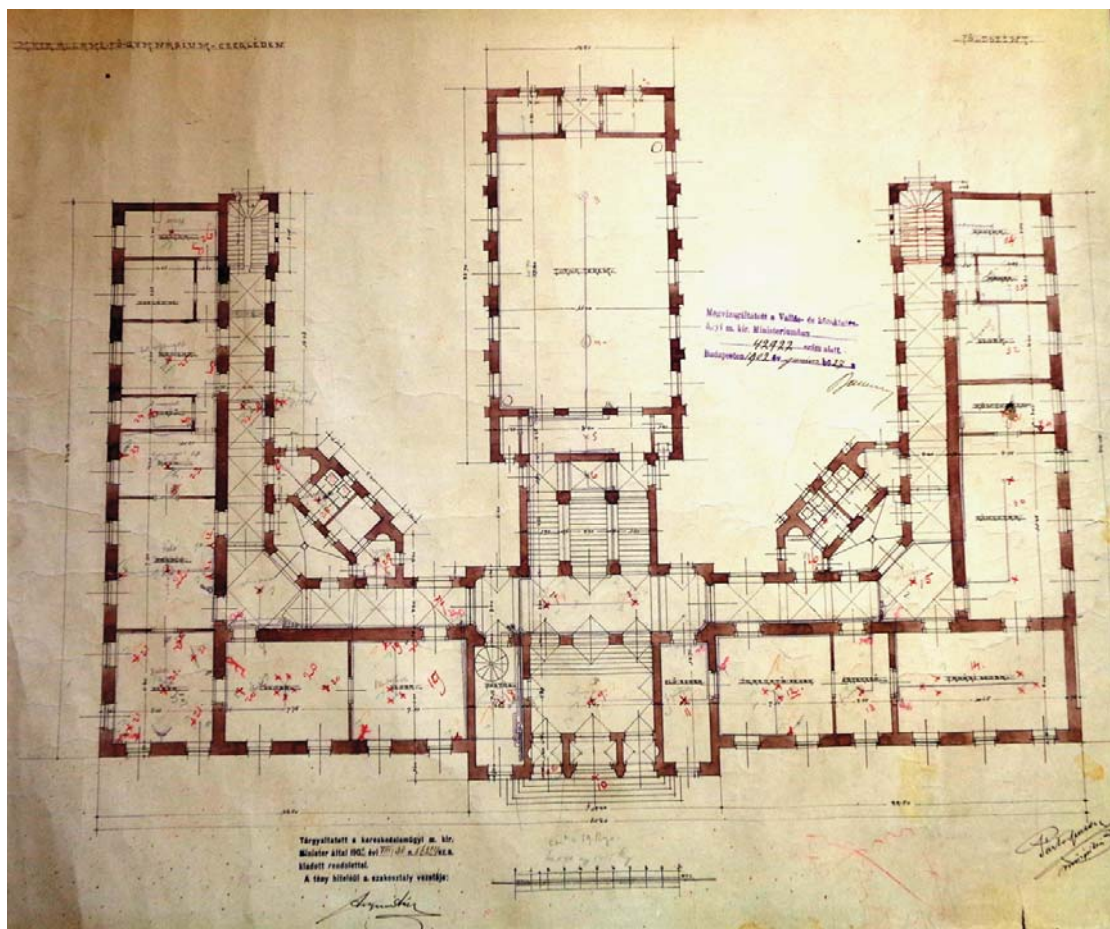
4. kép. *Pártos Gyula: a ceglédi gimnázium pályaterve, főhomlokzat*
Építő Ipar, 26. évf. 24. sz. 1902. június 15. 154. p.

ner–Pártos-iroda korábbi épületeire utal vissza (MÁV Nyugdíjintézet budapesti bérháza, 1882–1884).

Az új, módosított tervsorozat ment át az engedélyeztetési eljáráson. A terveket előbb a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban vizsgálták meg 1902. június 27-én, majd augusztus 30-án a kereskedelemügyi minisztériumban is megkapták a jóváhagyást. A tervsorozathoz egy földszinti alaprajz, első és második emeleti alaprajz, homlokzat és két metszet tartozik.

Az 1902. június 10-re elkészült költségvetés szerint az építkezés főösszege 246.368,32 korona volt. Ebben már benne foglaltattak a kivitelezhető épület részletei és munkanemei a földfeltöltéstől a cserepezésig.

Az első költségvetésbe Pártos nem vette fel a kerítésépítést és a vízvezetékét, mivel azokra az eljárást építkezés közben is meg lehet kezdeni. Az építész 1902. június 13-án kelt levelében tájékoztatta Gubodyt, hogy engedélyezési és jóváhagyási célokra elküldött összesen 50 db tervet. Ekkorra már nemcsak a költségvetés, hanem a munkanemekre lebontott ajánlattételi lapok is elkészültek. A kiviteli költségvetés pályanyertes terv alapján, az elfogadott változtatások tekintetbe vételével most 233.291 korona 47 fillér lett volna. Mindez már másnap, június 14-én az építési bizottság elé került. A terveket és a költségvetést elfogadták, Pártos

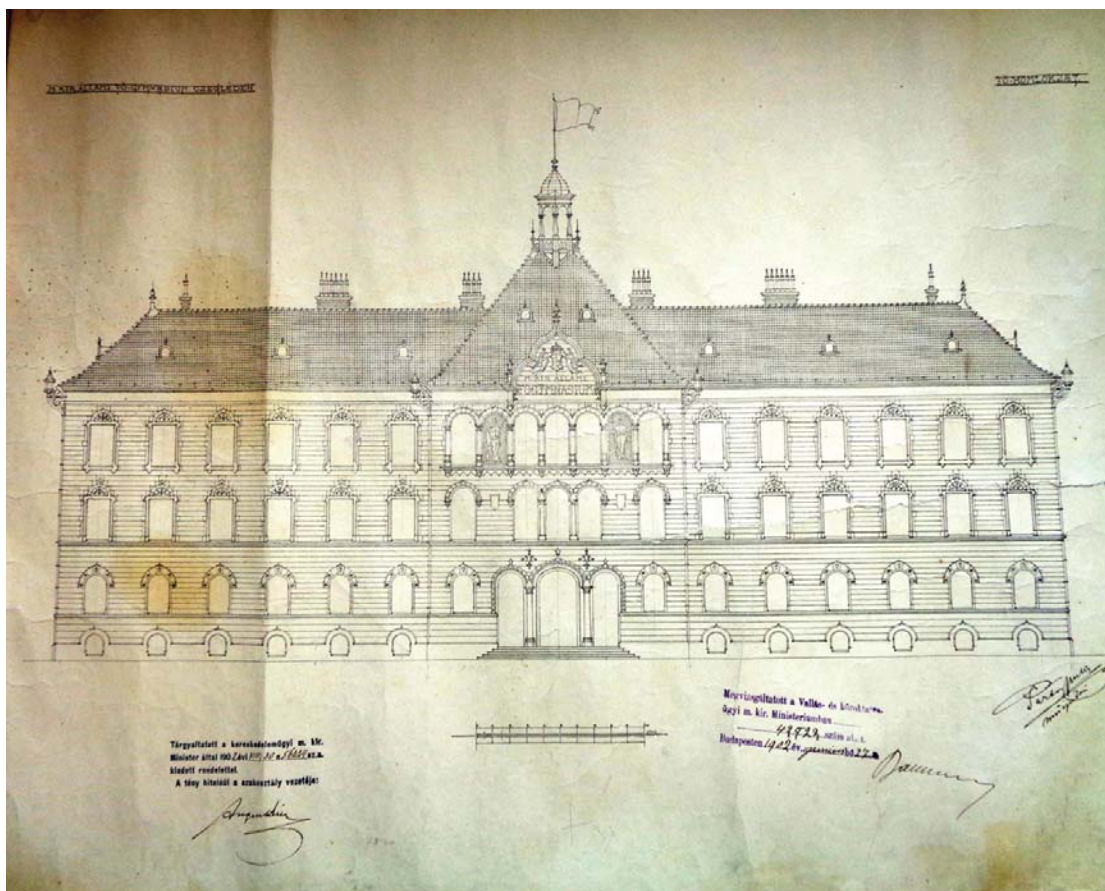

5. kép. Pártos Gyula: a ceglédi gimnázium engedélyezési terve, földszinti alaprajz, 1902.

Kossuth Lajos Gimnázium, Janotti Judit reprodukciója

tiszteletdíját a tervezésért és a művezetésért 10.000 koronában állapították meg. A következő nap, június 15-én a gimnázium tantestülete is megnézte a terveket, s megfelelőnek találta azokat.

A kivitelezési tervsorozat lapjait — amelyeket ma is az intézményben őriznek — 1902. augusztus 1-én szignózta Pártos. Ezek a tervek egy újabb módosításról tanúskodnak: az ehhez a sorozathoz tartozó metszeten már ismét az ívelt vonalú manzárdkupola látható, Pártos tehát visszahozta a pályaterv elképzelését. Hogy ennek az ő művészi ambíciója szempontjából lehetett jelentősége, azt az *Építő Iparban* közreadott pályatervek mutatják, hiszen megjelenésük időpontjára az átdolgozott tervsorozat már elkészült, Pártos mégsem ezeket közölte. Az új man-

6. kép. Pártos Gyula: a ceglédi gimnázium engedélyezési terve, homlokzat, 1902.

Kossuth Lajos Gimnázium, Janotti Judit reprodukciója

zárdkupalához már július 26-án elkészült egy kiviteli részletrajz, az újabb tervmódosítás tehát röviddel a bizottsági jóváhagyást követően történhetett. A lépés jelentőségét az is mutatja, hogy sem a bizottság, sem Pártos nem várta meg a minisztériumi jóváhagyásokat. (Ahogy az építkezés megkezdésével sem várták meg a tervek felsőbb jóváhagyását!) A további fennmaradt kivitelezési részlettervek nagy része nincs szignózva, többön az 1902. augusztus 22. dátum szerepel. Az építkezést a sajtó tanúsága szerint ténylegesen megkezdték augusztus elején.⁸⁴

84 Épül a gimnázium. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 31. sz. 1902. augusztus 3. 4. p.

Az építkezés

Az építési bizottság rendelkezése szerint az építkezés művezetői feladatait Pártos Gyula látta el Bezzegh Pál városi mérnök ellenőrzése mellett. A városi mérnök feladata volt továbbá a kivitelezési pályázatokra beérkezett ajánlatok kezelése és összesítése. Az építési bizottság külön-külön hirdette meg az egyes munkanemekre a pályázatot. Nem volt fővállalkozó, aki az összes munkanem elkészítésére szerződött volna, s az egyes részletmunkákat alvállalkozóknak adta volna ki. Ez az adminisztráció szempontjából hátrányosnak tűnhet: csak a vállalati szerződések megkötése több mint egy hónapon keresztül zajlott. Ugyanakkor az építési bizottság példászerűen vezényelte le a tervpályázat kiírását, elbírálását, a győztes munka kiválasztását, a kivitelezési pályázat lebonyolítását, s kivitelezés közben is felügyeletet gyakorolt, még a tervező építésszel is konfliktust vállalva, egészen addig, amíg az építkezés befejeztével a bizottság feleslegessé nem vált.

A bizottság munkájára a város öngazgatásának más eseményei is hatottak. 1902 nyarán, amikor a tervezési munka rohamléptekkel haladt előre, például az önkormányzat legnagyobb feladata a tisztújítás volt. Gubodyt újra polgármesternek választották.⁸⁵ Az újjáalakult tanács első ülését 1902. július 2-án tartotta, tagjai közül több egyben építőbizottsági tag is volt. Azt, hogy a bizottság ténylegesen szinte teljhatalmúlag működött, az is mutatja, hogy éppen a tisztújítással párhuzamosan intézkedtek a kivitelezés megversenyeztetéséről. A fontosabb munkanemekre szóló árlejtési felhívás június 17-én kelt, és a következő napokban jelent meg a helyi sajtóban.⁸⁶ A július 5-én tartott ülésen Gubodyt betegsége miatt Takács József lelkész helyettesítette, így az árlejtésnek csak július 7-én lett eredménye, noha a beadott ajánlatokat eredetileg 5-én bontották volna fel.

Bezzegh 7-én összesítette az ajánlatokat. Tímár János építőmester — helybeli lévén — sok munkanemben befutó ajánlatot tett. A föld-, kőműves-, elhelyező munka mellett az ácsmunkákat is megkapta, a cserépfedő és az üveges munkákkal együtt. A bádogos munkákat a ceglédi Rónay János, az asztalos munkákat Malomsoky József, a lakatos munkákat Preizler Mór, a mázoló Mikolovits Lipót, a vasmunkákat Nagy Ferenc. A 10 munkanem több mint felét ceglédi vállalkozók kapták. A Ceglédi Ipartestület ugyanakkor sérelmezte, hogy az asztalos munkát

85 MNL PML V.72. Cegléd város tanácsának iratai (1872–1950). (A továbbiakban: V.72.) Tanácsülési jkv. 17. kötet, 1902. július 2.

86 Árlejtési hirdetmény. In: Ceglédi Ujság, 12. évf. 25. sz. 1902. június 22. 7. p.

éppen nem ceglédi iparos kapta.⁸⁷ A lobbi hatására az építő bizottság az asztalos munkára július 16-án új versenytárgyalást írt ki.

A nyertes ajánlatok nyomán a vállalati szerződések mintáit Pártos feladata volt elkészíteni, a szerződéstervezeteket a bizottság július 26-án tárgyalta. Augusztusban elkezdődtek a nagyobb munkákra szóló szerződéskötések. A kisebb munkálatokra (szobrászati, mennyezetszerkezeti, villámhárító) szeptemberben kötötték meg a szerződéseket.

1902 augusztusában a vállalkozók megkezdték a munkákat. Az építési munkálatok előrehaladását jelzik Tímár János szeptembertől kezdve beadott kereseti kimutatásai. (Az építési napló nem maradt fenn.) Elsőként szeptember 13-án utalványozott neki a tanács 36.000 koronát.⁸⁸ Október 4-én Tímárnak újabb 18.000 koronát, a Hazai Vasbetonépítési Vállalatnak pedig 8361,36 koronát utaltak ki.⁸⁹ Az építkezés olyan gyorsan haladt, hogy késő ősszel megtarthatták a falmagasságig való felemelését ünneplő bokréta ünnepélyt. Ez onnan tudható, hogy 1902. november 6-án Molnár Albert a közgyűlésen napirend előtti felszólalásában kérdezte meg, milyen jogon költött a tanács 900 koronát bokréta ünnepre.⁹⁰ (Molnár okvetetlenkedő kérdéseire jó példa, amikor 1903. december 31-én a 300.000 koronás keretet kimerüléséről kért felvilágosítást.⁹¹) Az épület télre valóban tető alá került, amit az ideiglenesen felhelyezett cserepezésről szóló kimutatás is alátámaszt. 1902. december 20-án a tanács még biztosítást is kötött az új épületre.⁹²

Az építkezést tehát már kezdték, amikor a felsőbb hatósági jóváhagyások még nem voltak meg, s amikor megérkeztek a kifogások, Gubody leszerelte azokat. Nemcsak az illetékes Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumét, hanem a Kereskedelemügyi Minisztériumét is, amely 1902. augusztus 30-án intézett átíratot a VKM-hez. A VKM nem értett egyet a másik szaktárca javaslataival, például mindenképpen meghagyta volna a két melléklépcsőt. Magának a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a leirata 1902. szeptember 19-én kelt. Több változtatást javasoltak, például nagyobb fizikai szertárat, rajztermet. A leirat az építkezés előrehaladása esetén „*kivételképpen*” az aktuális állapotot hagyta jóvá, de kikötötte a tornateremnél a minimum 220 négyzetméteres alapterületet. Ezen később (Pártos később beadott pótköltségvetésének tanúsága szerint) valóban módosítottak,

87 MNL PML V.73. b. D. 1147. doboz, Tóth Elek levele Takács Józsefnek, Cegléd, 1902. július 9.

88 MNL PML V.72. Tanácsülési jkv. 17. kötet, 1902. szeptember 13. 9549. sz.

89 MNL PML V.72. Tanácsülési jkv. 17. kötet, 1902. október 4. 10839. sz.

90 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 799–800. (1902. november 6.)

91 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 19. köt. pag. 32. (1903. december 31.)

92 MNL PML V.72. Tanácsülési jkv. 17. kötet, 1902. december 20. 12910. sz.

Gubody azonban messzemenően élt a „kivételképpen” megfogalmazott kitétel adta lehetőséggel. 1902. november 15-én kelt válaszában jelentette, hogy a kért változtatások már nem érvényesíthetők az építkezés előrehaladott állapota miatt. Az, hogy a válaszevél csak majdnem két hónappal később kelt, feltehetően eleve a változtatások előli kitérés szándékát tükrözi.

Pártos 1902 decemberében készült el a gimnázium befejezési munkáinak pótköltségvetésével. Ez tartalmazta az utcai kerítést, a vízvezetékét, a tornaterem nagyobbítását, a tetőzet mázas cserepezését, a homlokzat művészi díszítését, a tantermek, szertárak bútorozását és a kéményvégződéseket.

Az építkezés közben a bizottságnak szembe kellett néznie a közgyűlés akaratával is. Az 1903. április 2-án tartott ülésen Fischer Sámuel azt a kérdést firtatta, hogy a gimnáziumi épület alapja hogyan lehet keskenyebb, mint a ráépített falazat.⁹³ Május 7-én pedig, Ország István városi képviselő kifogásolta a gimnáziumhoz szállított asztalosmunkát, és indítványozta, hogy az építő bizottság mellé szakértő iparosokat válasszanak, akik szakkérdésekben véleményt nyilváníthatnak.⁹⁴ Egyik sem vehető komolyan, mindenesetre jelzik, hogy a közgyűlés tagjai élénken érdeklődtek a munkálatokról.

A közérdeklődést azonban leginkább a sajtó tükrözi. A *Ceglédi Ujság* kissé ellenszenvet érzékeltetve cikkezett a gimnáziumról, de a közönség tájékoztatása végett rendszeresen beszámolt az építőbizottság üléseiről. Ez a Gubody-ellenes frakció szócsöveként működő lap már a Széchenyi tér kiválasztásakor is aktív szerepet játszott a közhangulat befolyásolásában, de a készülő épületen is megannyi bírálni való talált.⁹⁵ Élcelődött a lap a homlokzati sgraffitókön is: „Egypár bizonytalan és hihetetlen arcu hölgyet ráfestettek a gimnáziumra. Maga a kép sem sokat ért művészi szempontból, azonban azzal, hogy fekete alapra festették, még azt a kevés értékét is elveszítette. Most úgy látszik, át akarják alakítani, mert már egyik nőalakra ráborították a leplet. Féltik a nagyközönségtől. Az is belekerült egypár forintocskába s még a reparálgatás is felemészt néhány forintot. Persze az már a költségvetés keretén kívüli kiadás. Vajon mennyi lehet már az az összeg, amivel túlterjeszkedtek?”⁹⁶ Ezzel szemben a *Czepléd* című lap Gubody szócsöveként működött.⁹⁷

93 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 907. (1903. április 2.)

94 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 18. köt. pag. 916. (1903. május 7.)

95 Gimnáziumi bizottsági ülés. In: *Ceglédi Ujság*, 13. évf. 35. sz. 1903. augusztus 23. 2. p.

96 Képek a gimnáziumon. In: *Ceglédi Ujság*, 13. évf. 40. sz. 1903. szeptember 27. 4. p.

97 Középiskolát Czeplédnek. In: *Czepléd*, 8. évf. 48. sz. 1890. november 30. 1. p.; *Czepléd és a középiskola*. In: *Czepléd*, 9. évf. 2. sz. 1891. január 11. 1–2. p.; *A czeplédi középiskola kérdése-*

A laikusok is felfigyeltek arra, hogy az 1902 őszén rohamtempóban megkezdett építkezés üteme 1903-ban lelassult. A munkák egymásra torlódtak a késések miatt. E miatt panaszkodott Pártos Gyula az építőbizottságnak Cegléden, 1903. június 25-én kelt levelében: *„sajnálattal tapasztaltam, hogy a padozat sürgős lerakását illetőleg f. hó 9-én tartott építő-bizottsági ülésen történt intézkedés dacára, Piros E. vállalkozó munkáját igen késedelmesen végzi, sőt félős, hogy anyaghiány miatt azt egészen félben hagyja, miből a többi iparos munkákra kiható igen kellemetlen késedelmezés származik. [...] ha jövő hét végéig legalább a II. és I.ső emelet padozata el nem készül, abszolút ki van zárva hogy az utána következő munkák jókor elkészüljenek és az épület a kikötött határidőig rendeltetésének átadható legyen. / Ugyancsak késedelmet okoz a fölépcső be nem szállítása, miért is Beck Sámuel kőfaragó vállalkozó erélyesen felhívandó volna szállítási kötelezettségének sürgős teljesítésére. / Végre Giovanni Pessi is késedelmeskedik a folyosó burkolatok lerakásával, ezt is kérem hivatalosan sürgősen utasítani a munka azonnali megkezdésére. / A többi munkák rendesen haladnak és biztos kilátást nyújtanak az épület jókor való elkészülésére.”*⁹⁸

Pártos veszélyes precedenst javasolt. Erről tanúskodik Bezzegh egy 1903. július 18-án kelt fogalmazványa, amelynek tisztázott változatát nemcsak a Pártos által említett Beck, Pessi és Piros kapott meg, hanem a többi vállalkozó, Preisler, Tiszavölgyi, Mikolovics, Tímár és még Balogh vászonredőnyös is. A felszólítás szerint, amennyiben az épület nem lesz kész 1903. augusztus 25-ig, *„nem csak a késedelemért teszem felelőssé, de ha ezen határnapon belül arról győződnék meg, hogy a munkálatokat nem folytatja kellő erővel, más vállalkozóval fogom a munkálatok biztosítását az ön kárára és veszélyére haladék nélkül eszközölni.”* Bezzegh — szó szerint átvéve Pártos fogalmazását — kollektív fenyegetéssé fogalmazta át a sürgetést, s hogy tényleg inkább fenyegetésnek tűnik, azt a Bezzegh által említett, esetleg a munka befejezésével megbízandó *„másik vállalkozó”* kilétének homályossága igazolhatja. A fenyegetés élet persze tompíthatta, hogy Cegléden Tímáron kívül nem volt másnak iparendélye nagyobb szerű kivitelezési munkára, azaz az ő esetében föl sem merülhetett volna a konkurencia bevonása, de a fenyegetést egy esetben valóban intézkedés követte: a Piros E. cég munkáját

hez. In: Cegléd, 9. évf. 4. sz. 1891. január 25. 1–2. p.; A ceglédi középiskola kérdéséhez. In: Cegléd, 9. évf. 5. sz. 1891. február 1. 1–2. p.; A ceglédi középiskola kérdéséhez. In: Cegléd, 9. évf. 7. sz. 1891. február 15. 1–2. p.; A középiskola. In: Cegléd, 9. évf. 8. sz. 1891. február 22. 1–2. p.; Gymnasiumunk kérdéséhez. In: Cegléd, 11. évf. 5. sz. 1893. január 29. 1–2. p.

98 Pártos Gyula az építőbizottságnak, Cegléd, 1903. június 25. MNL PML V.73.b. 1146. doboz, 6463/ikt. 1903. sz.

Adler és Fia fejezte be. Ennek a következménye a Piros E. céggel hosszú évekig tartó pereskedés lett.

Az építkezést rohamtempóban fejezték be. Pártos 1903. szeptember 17-én írt Gubodynak arról, hogy a gimnázium elkészült, és szeptember 12-én ténylegesen is használatba vették.⁹⁹ Az építkezésnek azonban ezzel a mozzanattal korántsem volt vége, kisebb javításokra még szükség volt.

Pártos Gyula még az épület befejezése előtt, 1903. július 24-én készítette el az épület fedezetkimutatását. Ugyanezen a napon kelt a pénztári kimutatás az alapról. Az alap az építkezés előtt, 1902. december 31-én 208.736,43 korona volt. 1904. január 7-én a polgármester jelentette, hogy a gimnáziumi alapról még 62.853,46 korona van.¹⁰⁰ A város az elszámolást Gesztesi Mihály, a vármegyei államépítészeti hivatal mérnöke közbenjöttével ejtette meg. Az általános felülvizsgálat — az építkezés utolsó hivatalos mozzanata — 1904. január 13-án zajlott le Pártos Gyula és Gesztesi Mihály jelenlétében.

Helyi vállalkozók — idegenből jött vállalkozók

A főbb szerkezeti munkák 1902 végére történt elkészültét követően 1903 tavaszán csak késéssel indultak meg ismét a különböző munkanemekben, különböző vállalkozók által végzett munkálatok. Az egységes koordináció hiánya a befejezési határidőhöz közeledve, sőt azon túllépve egyre feszültebb légkört teremtett, ami nem kedvezett az épület esztétikai értékei szempontjából még nem tisztázott kérdéseinek. A feszült légkört nem kerülte el az épület tervezője, Pártos Gyula, aki az építőbizottsági jegyzőkönyvekben olykor megkérdőjelezhetetlen szaktekintélynek, olykor idegenből érkezett, okvetetlenkedő művésznek tűnik. Az építőbizottság és a tervező közötti legmélyebb ellentét az épület esztétikai egysége kapcsán pattant ki. A szerkezeti munkák elkészültekor a bizottság még teljesen megbízott az építésben. A tornacsarnok födémének külső borítását Pártos az Iparművészeti Múzeuméhoz hasonlóan képzelte el, ezért személyesen tárgyalt az 1868-ban alapított Posnansky és Strelitz gyárral.¹⁰¹ A díszítőmunkák 1903. július 23-án elkészült pótköltségvetésében a díszterem bordás mennyezeti díszvakolásán kívül a homlokzat festése, az előcsarnokban a portás ajtó kiképzése szere-

99 Pártos Gyula Gubody Ferencnek, Budapest, 1903. szeptember 17. MNL PML V.73.b. 1146. doboz, 9116/ikt. 1903. sz.

100 MNL PML V.71.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 19. köt. pag. 47. (1904. január 7.)

101 MNL PML V.73.b. 1146. doboz, ikt. sz. nélk.

7. kép. Az építkezés közben készült felvétel Sárík Gyula által kiadott képes levelezőlapon
Kossuth Múzeum gyűjteménye

peltek, továbbá a homlokzaton a „másod emeleti két vak ablakba alakok festése sgraffito modorban”. Pártos július 27-én ismét kérte a homlokzat díszítését, festését, a díszterem mennyezeteinek bordázata és a Dobos-relief minta költségeire 3000 koronát megszavazni. A bizottság augusztus 1-én csak a második emeleti két vakablakba való sgraffito festését, és a két bejáró ajtó felülvilágításának ólomüvegezését szavazta meg. Augusztus 22-én újabb díszítőmunkát kellett megszavazni: Pártos az oldalhomlokzat fölkéjébe is tervezett sgraffitót, ebbe azonban a bizottság csak nehezen egyezett bele. Az augusztus 22-i ülésen B. Molnár Sámuel bizottsági tag szóvá tette: „Az oldalhomlokzat négyszögű fölkéjének illetően díszítéséről szó sem volt.” S valóban, a pályaterven még csak vakablak szerepelt. A sgraffitók terveit Pártos augusztus 22-én, együtt mutatta be, és jelentette, hogy a kivitelezésükről Kölber Dezső festőművésszel állapodott meg. A három sgraffitoterv együtt hathatós érvet képezhetett. Egyik sem maradt fenn eredeti

állapotában, de a sajtóból ismert, hogy azokat „fekete alapra festették”.¹⁰² A jobb oldali, khitónt viselő nőalak jobbában könyvet tart, bal kezét mellkasa elé emeli. (Az engedélyezési terven a helyén még Fides alakja vehető ki.) A bal oldali nőalak jobbában pálcát, bal tenyerében gömböt tart, tógát visel. (Az engedélyezési terven még Pallas Athénét jelölte Pártos.) A harmadik sgraffito az épület nyugati oldalhomlokzatán, a második emeleti ablakok könyöklőjének magasságában volt, helyére ma semmi nem utal, mintázatát a képeslapokról nem lehet kivenni. Fekvő téglalapos mezőben, feltehetőleg karéjos stukkóbetétekkel övezett ábrázolás volt, az ifjúságot tanító Minervát ábrázolta.¹⁰³

Az épület dekorációs pontjának volt két, az identitással és emlékezettel összefüggő eleme is, amelyek a sgraffitókkal ellentétben könnyen átmentek a bizottságon. Az épület előcsarnokába emléktáblákat helyeztek el. Az építőbizottság 1903. június 9-én tárgyalta Seenger Béla kőfaragó mester ajánlatát. A táblák ára egyenként 360 korona volt, szövegüket Gubody fogalmazta meg. A szöveget a bizottság egészítette ki: „*Gubody Ferenc polgármestersége alatt épült*”. Seenger számlája augusztus 22-én már a bizottság előtt volt. A dekoráció másik eleme a 250 koronába kerülő „*3 drb kapu felülvilágító, műmozaik kivitel, a közepsőben Magyarország nagy címerével*”, vagyis a hármas főbejárat ajtófelülvilágítóinak ólomüvegezése és üvegfestése volt, amelyet a budapesti Róth Miksa készített el. A bizottság ezt a munkát 1903. július 23-án engedélyezte a pótköltségvetésben. Róth számlája 1903. augusztus 28-án kelt, az összeget a bizottság szeptember 4-én kiutaltatta.

Az épület decorumának szerves része volt a színezés is. A homlokzatot festették, amire Tiszavölgyi Kornél vállalkozó egy 1903. október 24-én a tanácsnak címzett levele utal: „*Pártos Gyula műépítész úr utasítására a költségvetés keretén kívül a gymnasium homlokzatát színeztem; tudva azt, hogy a nevezett műépítész úrnak a feltételek értelmében rendelkezési joga van, nem számíthattam azon tényre, hogy a homlokzat számla kifizetése előtt a tek. Tanács elzárkózik.*” Pártos tehát a színezés kérdésében is a megrendelő ellen dolgozott. Az építész a homlokzatfestés költségét az építőbizottság határozata ellenére magára vállalta, derül ki az bizottság 1903. november 20-án tartott ülési jegyzőkönyvből. Sajnos sem a külső, sem a belső színezés nem ismert egykorú képi forrásból, csak leírásból. A szobafestő munkálatok költségvetésében a következő leírás szerepel: „*Díszesen mintázott három színben festett falak, díszes mennyezettel, bordurrel és középrozettával.*” A megvalósult festésnek csak a részletei ismertek leírásból: „A

102 Képek a gimnáziumon. In: Ceglédi Ujság, 13. évf. 40. sz. 1903. szeptember 27. 4. p.

103 *Göz*, 1999, 74. p.

*folyosók festése halvány szürkéssárga (drapp színű), alul 25 cm magasságig, valamint a földszinti és első emeleti bolthajtásos mennyezet bordáinál barnássárga, világoskék és világoszöld szélvonalazással. A folyosók keskenyebb és szélesebb részeit egymástól elválasztó gömbölyű és fent körívben a folyosókat átövez oszlopok drapp színű alapján halványzöld girland vonul végig.*¹⁰⁴ Ez a díszítőfestés azonosítható Tiszavölgyi Kornél munkájával, de arra nézvést nincs forrás, hogy a virágmotívumos díszítőfestés is ennek a feladatnak a részét képezte-e. Pártos ezzel a lépcsőházat, az előcsarnokot és a kettőt összekötő folyosószakaszt emelte ki.

Pártos gondosan ügyelt az épület színhatásának minden elemére, alapvetően sárga-piros-zöld színhatásokat tervezett. Ő adta le a megrendelést a zöld színű, fa ablakredőnyökre is, amelyekről 1903 szeptemberében érkezett meg a budapesti Justus Sándor és Fia számlája. Az épület eredeti külső és belső dekorációjának nagy része megsemmisült.

Pártos szerepe az építkezésben kiváltságos volt. Egyrészt több jogkörben járhatott el, mint a kivitelezési vállalkozók, másrészt tervezőként beleszólása volt műve megvalósulásába is. Ezért egyes vállalkozókkal ő tartotta a kapcsolatot, feltűnő például, hogy a dekorációs munkák java része az ő közvetítésével került budapesti vállalkozóhoz, de ő gondoskodott a kőlépcsőket szállító erdőbényei vállalkozó megbízásáról is. A ceglédi városvezetés azonban — hasonlóan a többi önkormányzathoz — a helyi ipar fejlesztésében volt érdekelt. A fő szempont természetesen a költséghatékonyság és az építkezés költségvetéséhez való igazodás volt: a városi kasszából 300.000 korona összeg volt a keret. Az előnyös ajánlatok elfogadásának köszönhetően az utolsó jóváhagyott költségvetés elfogadása után a megtakarított összeg nem is kevés, 22.869,88 korona volt.

Az építőbizottság a források tanúsága szerint keményebben bánt mindazokkal, akik nem ceglédiek voltak. Ezek közé tartozott az épületet tervező, Budapesten élő Pártos Gyula is, akinek pengeváltásait az épület művészi kiképzése ügyében a fentiekben már láttuk. A vasbeton födémeket kivitelező, szintén budapesti cég, a Mátrai, Gferer és Grossmann iránt még egy fokkal bizalmatlanabb volt a város. 1903. július 11-én kelt kérelmükben a vállalkozók szóvá tették, hogy a Pártos által javított végszámlájuk 1191,99 koronával kevesebb lett, ez pedig nemcsak elvette a tiszta hasznukat, hanem ráfizetéssel járt. Kérték, hogy a végelszámolásnál ne a tisztán bebetonozott felületek alapján, tehát ne a födém alsó, hanem a felső területét vegyék alapul. Kérelmüket az építési bizottság kategorikusan elutasította.

104 A gimnázium 1903/1904-es évkönyvét idézi *Kürti György*: Megújult az iskola aulája. In: A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium értesítője a 2007/2008-as tanévről. Cegléd, 2008, 110. p.

Az egyes munkanemek közül a legtöbbet és a legjelentősebbeket (kőműves, elhelyező, cserepezés, üveges munka, kerítésépítés) Tímár János ceglédi építőmester kapta vállalatba. Tímár többször került előnyösebb helyzetbe, mint versenytársai. Nagy Ferenc kovácmester 1902 augusztus 11-én lemondott a vastartályok és falkötővasak szállításáról. Ez még aznap Tímár János fülébe jutott, aki rögtön átvállalta ezt a munkanemet is. A pótköltségvetésbe felvett kerítés építéséről kezdetben nem született megegyezés, így a bizottság előbb Lugosi Ferenc ajánlatát fogadta el, pár nappal később mégis új árlejtést írtak ki, így végül 1903. január 23-án Tímár nyerte el ezt a munkát is.

A fő szerkezeti elemekért felelős Tímár 1903 nyaratól térhetett át a többi munkanemre. Az ő munkájától függött a többi vállalkozó munkája is. Például a cserepezés. 1902. október 18-án küldte meg Pártos a főhomlokzatnak azt az 1:50 léptékű részletrajzát, amely a cserepezési minta megtervezésére is alkalmas volt. Pártos azt javasolta Tímárnak, hogy Szegeden szerezzon be mintákat a fénymáz-as cserepekből és a dudacserepekből, zöldes és barnássárga színekben. A szegedi minták alapján az építő bizottság arról döntött október 31-én, hogy azokat a ceglédi téglagyártól fogják megrendelni. A szegedi cserepesiparral Pártosnak a szegedi városháza építéskor alakult ki kapcsolata, a Lechner Ödönnel tervezett, 1882–1883-ban épült városháza tetőzetét Tóth Béla szegedi mester színes mázas cserepeivel borították. 1902/1903 telére a ceglédi gimnázium ideiglenes cserépfedést kapott, a végleges díszcserepezést 1903. május 2. és augusztus 31. között rakták fel a tetőre, Faragó Lajos saját készítésű mázas cserepeit. Pártos akarata itt találkozott a bizottságéval és szembe ment Tímáréval: a bizottság azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az egész tetőzetten legyen színes minta, ne csak a manzárdkupolán, mint azt Tímár javasolta.

Ifj. Faragó Lajos ceglédi szobrász és cserépkályhagyáros a stukkó szobrászati díszeket és a tetőcserepeket készítette. Tímár mellett ő volt a legversenyképesebb ceglédi vállalkozó: termékei Kecskeméttől Karcagig megtalálhatók. A gimnázium magyaros stukkódíszjeinek másolatai több ceglédi polgárházra is rákerültek, ami mutatja, hogy az épület mély hatást tett a ceglédiek vizuális kultúrájára.

A helybelieket előnyben részesítették, ha részükről minőségi munkára lehetett számítani: egyedül Tímár és Faragó vállalkozásai mutattak túl a városhatárokon. A minőségi, különösen a díszítő jellegű munkák többsége elkészítéséhez azonban nem állt rendelkezésre helyben szakértő. Gubody például elutasította a Ceglédi Ipartestület 1903. február 21-én érkezett kérelmét. Az ipartestület — miután 1902 nyarán már egyszer sikeresen lobbizott, s akkor elérte, hogy az asztalos munkákra új versenytárgyalást írjanak ki — az épületbelső asztalosmunkáit illetően állt elő újabb kéréssel: ezekre a város előbb helyben hirdessen árlejtést, s ha nem érkezik megfelelő ajánlat, csak ez után hirdessen országos pályázatot, „[t]ekintve, hogy

8. *Archív kép az elkészült épületről, 1903.*

A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1903–1904. iskolai évről,
5. évf. Szerk. Ries Ferenc. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája.
1904, címlap előtti kép

városunkban jelentékeny számú asztalos iparosok vannak (70), akik mindannyian ipari foglalkozásuk után iparkodnak megélni, munkát keresnek és várnak megrendeléseket.” Gubody döntésében feltehetően szerepet játszott, hogy — miként a kérvényben is olvasható — nem minden ceglédi asztalos tudott volna megfelelő minőségű munkát szállítani az épülethez. Fel kell tételezni, hogy a ceglédi városvezetés tudta, melyik ceglédi iparostól milyen munkát várhat.

1902-ben a ceglédi Nagy Ferenc kovácsmester terjedelmes levélben mondott le a munkáról. Őt személyesen kereste meg a tanács, hogy tegyen ajánlatot, s be is fizetett 230 korona bánatpénzt. A vállalati szerződés megkötésére már nem került sor, mert a beszerzendő vasárúk értékét a város csak utólag fizette volna ki, „*hollott én — írja Nagy — szegény iparos létemre a vasárúk beszerzési árát előlegez-*

9. Archív kép, udvari homlokzat, 1903.

A ceglédi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1903–1904. iskolai évről, 5. évf. Szerk. Ries Ferenc. Cegléd, Nagy Elek könyvnyomdája. 1904. 6. p.

ni sajátomból nem lettem volna képes.” A vállalati szerződést így Tímár Jánossal kötötte meg a város a vaskályhák és falkötő vasak szállítására. Nagy Ferenc egyúttal kérte, hogy „ezt az összeget, melyet verejtékes munkával kuporgattam össze és esetleges elvesztése anyagi helyzetem tönkretelheti, annál is inkább kegyeskedjék nékem visszautalványozni, mert az említett vállalati szerződés létrejöttének meghiúsulása nem az én hibámból történt. Hiszen én fáradságot, áldozatot nem kíméltem volna, csakhogy a vállalati kötelességeimnek megfeleljek, sőt ambícióm kielégítése lett volna az. De a szegény ember nem ura akaratának akkor, ha pénz is kell hozzá. Hitelt nem kaptam volna vaskereskedőtől, ezen szenvedett hajótörést vállalkozásom.” Még a Nagy számára megterhelő 230 korona sem volt elég biztosítéknak, mert ez az összeg nem érte el a vállalati összeg 10%-át. Az építő bizottság ez esetben részrehajló volt, s úgy döntött, az összeg visszafizethető. A döntés rendkívül méltányos. A bizottság ugyan anélkül szólította fel ajánlatté-

telre, hogy tisztában lett volna a vállalkozó mögött álló, a vállalkozás hátterét biztosító tőke meglétével, de a bizottságnak ezzel miért is kellett volna tisztában lennie? Nagy az első felszólításra dönthetett volna úgy is, hogy tőke hiányában nem tesz ajánlatot. Ugyanakkor meglepő a vállalkozó tőkehiánya, valamint az, hogy ha vaskereskedőtől hitelt nem kapott is, bankkölcsönrel a kérvény szerint nem próbálkozott.

Nem volt ilyen méltányos az építési bizottság egy másik munkanem kapcsán. A tornaterem felszereléséről 1903-ban írtak ki versenytárgyalást. A tornaszereket az előre közölt minták alapján Kiss Mihály nagyenyedi tornaszerekészítő szállította, de azokat hiányosnak vélték. Kiss előbb egészségügyi okok miatt halasztást kért a javításra, később egyre feszültebb hangú leveleiben alkudozni, majd fenyegetőzni kezdett (többek között öngyilkossággal is), miután az építőbizottság nem adott helyt a kérelmeinek, és levonta a Kissnek járó pénzből a javítási költségeket.

A fentiek tükrében jól meghatározható a helyi és az idegenből érkezett vállalkozókkal való bánásmódok különbsége. A ceglédi gimnázium építési vállalkozóit az áttekintés kedvéért célszerű összegezve felsorolni.

Adler és fia cég	padozat	
Balogh András	vászonredőny	Cegléd
Beck Sámuel	kőfaragó	Erdőbénye
Bernhardt Rezső és társai	padok	Brassó
Biehn János	rabícmunka	Budapest
Egyesült Villamossági Rt. (Egger B. és társa)	villámhárító, csengőberendezés	Budapest
Faragó Lajos, ifj.	szobrászati munkák, cserepek mázazása	Cegléd
Justus Sándor és Fia	ablakredőnyök	Budapest
Keller J. cég (Keller és Haas)	csatorna	Budapest
Kiss Mihály	tornatermi felszerelések	Nagyenyed
Knuth Károly	vízvezeték	Budapest
Malomsoky József	asztalos	Budapest

Mátrai, Gferer és Grossmann (Hazai Vasbeton Építési Vállalat)	vasbeton	Budapest
Pessi Giovanni	burkoló	Budapest
Piros E. cég (Piros Lajos)	padozat	Cegléd
Preizler Mór	lakatos	Debrecen
Posnansky és Strelitz	tornaterem aszfalt fedése	Budapest
Rónai János	bádogos	Cegléd
Róth Miksa	ólomüveg ablakok	Budapest
Seenger Béla	emléktáblák	Budapest
Tímár János	föld-, kőműves-, elhelyező munka; ácsmunka; cserepezés; üveges munka, vas-munkák	Cegléd
Tiszavölgyi Kornél	szobafestő	Cegléd
Zwillinger Manó	vaskályhák	Brassó
Mikolovits Lipót	mázoló	Cegléd

Utószó

Cegléd építészetében Gubody hirtelen bekövetkezett halála miatt is cezúra az 1907-es esztendő. Az új polgármester, Gombos Lajos idején folytatódott a városépítés, immár azonban eltávolodva az akkor magyarosnak mondott stukkódekoráció alkalmazásától, amely Pártos művének legszembeötlőbb, Lechner Ödön építészetére, nemzeti stílustörekvésére közvetlenül visszaütő jellemzője. A népművészetre utaló ornamentika valószínűleg az építető számára is kívánatos volt. Bár erre nincs közvetlenül utaló forrás, a sajtóban például a kecskeméti városháza nyomán már 1899-ben pontosan ilyen stílusú építkezéseket szorgalmaztak, még mielőtt a gimnázium ügye jóváhagyást nyert volna.¹⁰⁵ Az ráadásul, hogy éppen

105 Városunk magasépítésze. In: Cegléd és Vidéke, 9. évf. 1. sz. 1899. január 1. 2. p.

Lechner korábbi munkatársát, a kecskeméti városháza egyik tervezőjét bízták meg a tervpályázat nyomán a feladattal, különösen jelzésértékű lehet, hiszen a város dönthetett volna a megbízásról a zsűri javaslatától eltérően, ahogyan arra az éppen nem sokkal korábban épült városháza kapcsán bizonyára maga az építő bizottsága tagjai közül is sokan emlékeztek. Elgondolkodtató persze, hogy amennyire összefogott volt az építkezés megkezdése, annyira kaotikus a befejezése. Azonban könnyen lehet, hogy ez inkább ugyanannak az akaratnak az indirekt bizonyítéka: amikor az építkezés már közel került a befejezéshez, Gubody többek között a Népkert csinosításán és a következő nagy városi beruházás, a laktanya építkezésének megkezdésén dolgozott. A gimnáziumi alapítvány letevésétől az épület használatba vételéig eltelt tizenhárom év történetében a gimnázium ügye csak egy — igaz, nem jelentéktelen — szelet. Így is érzékelteti a dualizmus kori önkormányzatok energiáit.

BENDE ATTILA

A M. KIR. BÁNYÁSZATI ÉS ERDÉSZETI AKADEMIA ÉS JOGUTÓD INTÉZMÉNYEINEK ERDÉSZHALLGATÓI VISELETEI SELMECBÁNYÁTÓL SOPRONIG

Ahhoz, hogy megérthessük az erdészeti felsőoktatás diákviseleteinek létrejöttét és változását, először a szakmában szolgálatot tevő erdészek öltözkéneke kialakulását kell megvizsgálnunk. Arra vonatkozóan alig találunk utalást, hogy milyen lehetett az 1800-as évek előtt az erdészek szakmai viselete, hiszen csak rajzok, festmények őrzik e kor emlékét. Az bizonyos, hogy nem volt egységes öltözké, egyenviselertet előíró rendelet jelenlegi ismereteink szerint ez idő tájt még nem született. Az ún. uradalmi erdész ruhák az uraság ízlésének megfelelő formákban és színekben készültek.¹ A szabásmintákat vizsgálva megállapítható, hogy az 1800-as évek második felében elsősorban a katonai uniformisok hatottak a szakmai viseletre, ezt megelőzően és később pedig a vadász viseletek sajátosságai kerültek előtérbe a szolgálatot teljesítő erdészek körében, míg az erdőakadémista öltözkéket — a ránk maradt emlékkörzők tanúsága alapján — egyértelműen az erdész szakmai viselet és a bányász viseletek formálták. A szigorúan vett szakmai viselet és az akadémista öltözké az erdőtisztek körében 1881-ben rendszeresített erdőőri viselet révén évtizedeken át szoros kapcsolatban állt egymással, ugyanakkor a szakmából lassacskán kikopó patinás viseletek éltetői később az akadémisták, a főiskolások lettek.

A szolgálati-, a féldísz- és a díszerdész egyenviselertet

Az 1879. évben hatályba lépő XXXI. törvény (Erdőtörvény) 45. §-ában egyenruha-viselési előírást fogalmazott meg. A jogszabály a m. kir. közalapítványi erdőtisztek és erdőőrök egyenruha viseletét hivatott szabályozni, annak formáját a honvédtiszti viselet mintájára írta elő.² Ilyen erdész ruháról sajnos nem ismerünk fotódokumentumot, mégis fontos megemlíteni, mert hivatkozási alapja volt az

1 *Sík (Schmidt) Lajos*: Az erdész egyenruha. Kézirat. Pécs, 1988. (a továbbiakban *Sík*, 1988.) 80. p.

2 Szabályzat a m. kir. közalapítványi erdőtisztek és erdőőrök egyenruhájára nézve. In: Erdészeti Lapok 19. (1880.) 7. 528–530. p.

1881-es államerdészeti egyenruhaszabályzatnak, amely jelentékenyen hatott az erdész akadémisták egyenruhaviselési szokásaira is.³ A szabályzatot — amelynek címe „Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról” — a király Ischlben, 1881. augusztus 17-én hagyta jóvá. Az előírás szolgálati-, féldísz- és díszruházatot rendszeresített. E finomabb ruházat a hivatali tekintély fokozását, az állásához méltó megjelenést tette lehetővé. Az egyenruhaviselés regulái mellett a személyes biztonság érdekében „fegyverzet” viselésének lehetőségét is megfogalmazta a rendelkezés. A rendszeresített oldalfegyvert az irodai munkához természetesen nem kellett viselniük.

Az állami szolgálatban lévő erdőtisztek megkülönböztetésére az 5 tölgylevélből álló csokorjelvény (erdészcsillag) és féldísz sapka (hímzett magyar koronával), valamint címerrel és magyar koronával ellátott szolgálati kalap, továbbá a tiszti bojt szolgált, e distinkciókat mások nem viselhették. A rangfokozatok megkülönböztetésére a VIII., VII. és VI. rangosztályú tisztviselőknél zöld színű parolira arany paszományt varrtak úgy, hogy a paroliból⁴ négy milliméternyi szegély látható legyen, míg az V. rangosztályú tisztviselőknél a paszomány az egész parolit fedte. A parolira, illetve annak paszományára a következő megkülönböztető jelzések voltak érvényesek:

- XII. rangosztály: egy arany tölgylevélcsokor,
- XI. és X. rangosztály: két arany tölgylevélcsokor,
- IX. rangosztály: három arany tölgylevélcsokor,
- VIII. rangosztály: egy ezüst tölgylevélcsokor,
- VII. rangosztály: két ezüst tölgylevélcsokor,
- VI. rangosztály: három ezüst tölgylevélcsokor,
- V. rangosztály: egy arany tölgylevélcsokor.

Miután a kincstári szolgálatban álló erdészek számára egységes viseletet írtak elő, 1877-ben — az Erdészeti Lapok hasábjain — az erdész akadémisták számára is egyenruha ajánlást fogalmaztak meg. Fontos hangsúlyozni, hogy ez csak aján-

3 Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdőőrök állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról. In: Erdészeti Lapok 20. (1881) 9. 752–763. p.

4 Paroli = Az egyenruha gallérján elhelyezett meghatározott méretű, színű és alakú szövetdarab, amely a katonaságnál a katona hadtestének, fegyvernemének megfelelő megkülönböztetést tesz lehetővé, az erdész uniformisoknak is tartozéka volt.

lás: „[...] *mindenki viselheti, ami neki tetszik...*”. Az egyenviselet ajánlásának indoklásául a következőt hozza fel a cikk szerzője:

„[...] *nem vonjuk kétségbe azt, hogy a takarékoság szempontjából sem helytelen, ha a t. fiatalság, mint ezt most a budapesti egyetem ifjúsága is tenni szándékozik, egy oly ruhát visel, amely kevesebbe kerül, mint a divat szertelen változásának alávetett más öltözékek, s mert egyáltalán azt sem tartjuk helytelennek, ha szakmánk növendékei azon időponttól kezdve, midőn erdészeti ügyünknek szentelik életüket, külsőleg is látható jelét kívánják adni annak, hogy mely szakhoz tartoznak, és mert elvégre is sem nekik, sem másnak és szaktársaik közül is senkinek nem válik szégyenére, szóval vagy tettel, s az egyenruha által külső jel útján is tudtul adni, hogy erdész.*”⁵

A szakmai öntudat és a presztízs növelése mellett a magyarság nemzeti érzésének fokozását is hangsúlyozta a szerző, midőn a németes, illetve a katonai vadász viseleteknek a magyar tannyelv bevezetése után is élő szokásai helyett magyar ifjúhoz illő ruházatot javasolt. Az ajánlás egy szürke — világos és sötét szürke közötti közepszínű tüffel (téli posztó) kelméből készített — zubbonyról szól, amely tölgylevelekkel díszített zöld posztós állógallérral készül. Elöl 5–7 szürke zsinórgombbal, egészben pedig kerek zsinórzattal szegték volna, ujjain sujtásokkal díszítve. Szürke nadrágot javasoltak hozzá. Ezt a ruhát akár ünnepi viseletként is hordhatták volna a hallgatók. Díszviseletként zöld állógalléros szürke atillát ajánlottak, elhelyezve ezen is a gallért díszítő tölgylevél jelvényeket.⁶ Ugyan az 1881-es rendelkezés még nem tette lehetővé az erdőakadémisták számára, hogy viseljék ezeket az egyenruhákat, de 1882-ben hatályba lépett a „Rendelkezés a m. kir. Bánya- és Erdőakadémia igazgatóságának Selmezbányán” című rendelet, amiben Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter praktikus módon az erdőtisztekre nézve kötelező egyenruhák viselését engedélyezte az erdőakadémisták számára is a következők szerint: Azokra az akadémiai tanárookra és tanársegédekre nézve, akik erdőtiszti rangban állnak a rendelkezés kötelező érvényű. Az erdőakadémiai hallgatók közül azokra nézve kötelező, akik állami erdészeti ösztöndíjat élveznek. Az ösztöndíj időszakában rájuk nézve a XII. rangosztálynak megfelelő kincstári erdészek szolgálati ruházatának előírásai vonatkoznak. A szolgálati kalapot aranyzsinór nélkül — sötétzöld selyem vagy szőrzsínórral — viselték. A sapkán a magyar korona, valamint a zubbony paroliján a tölgyecsokor helyett az erdőakadémista jelvény (mérőtávcső, csemetefűró, kézifűrészes és ejtőfejsze) viselése volt kötelező.

5 Az erdőakadémikusok egyenruhája. In: Erdészeti Lapok 16. (1877) 10. 619. p.

6 Uo. 618–620. p.

A rendeletben engedélyt adnak a nem állami ösztöndíjas erdőakadémikusok számára is az uniformis viselésére, de jelvények nélkül: „*Magától értetődik, hogy azon erdészeti hallgatók, akik egyenruha viselése által külsőleg is tanújelét akarják adni annak, hogy az erdészeti szakhoz tartoznak, csakis az ösztöndíjas hallgatók részére előírt egyenruhát viselhetik.*”⁷

Az erdészeti palota 1892-es átadását követően ismét az akadémia szabályozta a hallgatói viseleteket. Az erre vonatkozó leírás nem maradt fenn, azt azonban tudjuk, hogy az erdész hallgatók továbbra is hordták az 1881-ben rendszeresített féldísz atillát, illetve a szolgálati viseletet.

Szolgalati erdész egyen viselet

A szolgálati ruházat a következőkből áll: kalap, köpönyeg, zubbony, nadrág, nyakkendő, kesztyű és oldalfegyver (egyenes, kétélű kard, vadászkés).

A *kalap* a ruha színéhez illő „lehető legsötétebb” zöld színű nemezéből készült, széles karimával és magas fejjel. A vadásztisztek díszkalapjához hasonló, de ½ centiméterrel szélesebb és inkább lehajló karimájú. A kalapot 4 milliméter átmérőjű zöld selyemmel ellátott zsinórzat szegélyezi, ezek végét pedig egy-egy makk díszíti. A zsinórzat a rangnak megfelelően XII–IX. fokozatú tisztviselőknél egyszer, VII–VI. rangú tisztviselőknél kétszer, valamint az V. rangú tisztviselőknél háromszor övezi a kalap tetejét. Díszítésre egyszerű fajdkakastoll volt engedélyezett. A féldísz ruházathoz is viselhető volt e fejfedő. A *köpönyeg* sötétbarna (erdei használat esetén sötétszürke vagy zöld) kelméből készítették sárga gombokkal, fekete béléssel és fekvő — a kelméhez hasonló, de annál sötétebb — bársonyból a lábikra közepéig érő hosszban készítették. Szabása a honvédtiszti köpönyeghez nagyon hasonló volt, de attól megkülönböztette világoszöld szegélye és a paroli. Az állami erdőfelügyelőség személyzeténél a világoszöld paroli 2 milliméteres vörös színű posztó szegéllyel készült. Az V. rangosztályú tisztviselők esetén a paroli és a köpönyeg bélése vörös volt. Nagy melegben a sötétbarna, könnyű kelméből készült köpönyeg viselése is megengedett volt. A *kabát* szövetének alapszíne sötétzöld volt, és a törzskari tisztek kabátjának színéhez hasonlatos anyagból készült. Elöl 5 db sárga domború fémgombbal záródott. Állógallérja világoszöld színű volt, kivéve az erdőfelügyelőség erdészeinél, akiknél vörös szegéllyel egészült ki a paroli. Az ujjakra zöld, selyemmel futtatott arany sujtás

7 Rendelet a m. kir. bányá- és erdőakadémia igazgatóságának Selmecebányán. In: Erdészeti Lapok 21. (1882) 3. 328–330. p.

került. Az időjárásnak megfelelően bélelhető formában is készítették. A *nadrág* sötétszürke kelméből készült világoszöld lampasszal⁸, francia vagy lengyel szabással, jellemzően csizmával hordhatták. A nyárra készült pantalló szövete vékonyabb volt, szürke vagy fehéres vászonszövetből készült. A *nyakkendő* és a *kesztyű* a honvédtiszti nyakkendőnek megfelelően fekete kelméből, fehér szegéllyel készült. Az előírás szerint a szarvasbőr kesztyű fehér (vagy fehéressárga) volt. A féldísz- és a díszruhához is a fentieknek megfelelő nyakkendőt és kesztyűt kellett viselni.

A féldísz és dísz erdész egyenviselés

A féldísz ruha az 1881-es előírásnak megfelelően a következőkből állt: sapka vagy aranyzsinóros szolgálati kalap, köpönyeg, atilla, nadrág, nyakkendő, kesztyű és az oldalfegyver, míg a díszruha tartozékai a következők voltak: kalap, köpönyeg, atilla, nadrág, nyakkendő, kesztyű, csizma és oldalfegyver, jelző vagy vadászkés.

A *sipka* (féldísz viselethez) sötétzöld posztóból készült, 8 centiméter magas, elején a napellenző felett hímzett magyar korona látható. Alsó részén zöld selyemmel futtatott 3 ½ milliméter vastag — hátul vitézkötésben végződő — zsinórzat látható, alsó része 4 centiméter széles, az alapszínénél valamelyest világosabb színű zöld habos selyem borítással. A *kalap* (díszviselethez) ún. „tuhutum” alakú magyar főveg volt felálló karimával, amit zöld selyemcérnával futtatott arany zsinórzat díszített, oldalán 20–25 centiméter hosszú sastoll. A karimája a „legsötétebb zöld” színű nemezből készült, szegélye kívülről a 15 centiméter magas, a fejrészt világosabb zöld bársonyból készítették. A karima oldalt ki van vágva, amit az oldalzsinórzat, azaz három zsinórhurok tart össze. A sastollat arany zsinórból font makk alakú tartó rögzítette.

A féldísz- és a díszviselet legfontosabb eleme az *atilla*, ami jelentősen eltért a szolgálati zubbonytól. A Monarchia időszakában (1867–1918) jelentek meg az első, katonaságnál rendszeresített atillák, amelyek még vitézkötésekkel készültek. E díszöltözék sötétkék alapra készült — a közös hadseregben előírt Waffenrock színnek megfelelően — zsinórzata meggyvörös gyapjú volt.

8 Lampasz = Olyan díszítő sáv, amely a nadrág oldalvarrásán látható és annak alapszövetétől eltérő színű szövetből készül. Jellemzően a katonai uniformisok nadrágjainak tartozéka volt, ami az erdészek esetében zöld színben készült.

1. kép. Erdőmérnök tisztviselők az 1880-as évek első felében
szolgálati- és díszegyenruhában
Erdészeti Múzeum

Álló gallérját szintén meggyvörös zsinórzat szegte. Az ujjak végén azok oldalát és a hátat huszárszinórzat díszítette.

Szabásának főbb jellegzetességeit örökölték a későbbi atillák is. A honvédség az 1876-ban hatályba lépő „Öltözeti és felszerelési szabályzata” számos újdonságot hozott az uniformisokra vonatkozóan az 1869-es ideiglenes szabályokhoz képest, ugyanis a cifra huszárszinórzatú atilla helyett egy egyszerűbb — s így lényegesen olcsóbb — viseletet készítettek, amelyet a király hagyott jóvá 1876. január 23-án, Budapesten. E viselet a magyar tisztikar számára készült, mellén az 5 pár ún. makkfonadékban végződő egyenes zsinórozással. Ez a markáns forma szülte a „csontváz-atilla” becenevet. Az atillához természetesen főveg is tartozott, mégpedig az 1837-ben bevezetett fekete ellenzős tiszti sapka. A gyalogosok számára 1881-ben tették kötelezővé az atilla viselését, hozzá a magyar gyalogezred által

viselt világoskék, szűk magyar pantallót hordtak. A katonaság 1906-ban törölte el ezt az egyenviselést.⁹

Az erdész szakma az atilla gyalogsági rendszerítésének évében teszi kötelezővé az erdőmérnökök számára az erdész atilla viselését, ami a hallgatóság körében is szinte azonnal megjelenik. Az atilla erdőmérnökök és az erdész akadémisták imponáns gálaruhája volt, ami számos elemében megfelel a katonai viseletnek. Finom sötétzöld kelméből készítették, 3 ½ milliméter vastag zöld selyemmel futtatott makkos aranyzsinórzattal, a sujtások száma az előírás szerint 15 volt, amelyek egymástól egyenlő távolságra kerültek a zubbony elejére. A sujtásoknak megfelelő számú aranyozott ún. makkgombokkal és gombhurokkal záródott. A jobboldali gombhurkokat 4 ½ centiméter, a bal oldaliakat 5 centiméter hosszban határozták meg. A gombhurkok belső végükön 14 milliméter hosszú makkfonadékkal voltak lezárva. A fentiek értelmében minden egyes gombhurok pár 9 ½ centiméter hosszban készült. Az állógallérra kétoldalról a rangosztályoknak megfelelő színű (arany, ezüst) és számú tölglevélcsozor hímzés került.

A *nadrág* a féldísz ruházat esetén — az előírásnak megfelelően — sötétszürke kelméből készített pantallót jelentett. Az V. rangú erdészeti tisztviselők zöldszegélyes nadrágja mindkét oldalon piros szegéllyel egészült ki. A díszruházathoz testhezálló, ún. magyaros szabású, sötétzöld kelméből készült nadrág dukált, amit zöld selyemcérnával átszőtt vitézkötéses arany oldalszinórzat díszített. A zsinórok 3 ½ milliméter szélesek voltak. Az V. rangú tisztviselőknél a zsinórzat és a vitézkötés tiszta arany sujtással készült. A *csizma* kordován vagy fényezett bőrből készült fekete magyar csizma, szárainak vége arany láncozással és elől rózsával volt ellátva.¹⁰

Az akadémisták viseletei az erdészeti felsőoktatás hajnalán

Arról, hogy az Erdészeti Tanintézet létrehozásának időszakában milyen volt az erdész hallgatók viselete, sajnos nem rendelkezünk pontos információval. Az 1800-as évek elején, német mintára, az ún. „alt deutschen Tracht” volt az erdész

9 Ságvári György: Magyar uniformisok a honfoglalástól napjainkig. Kossuth Kiadó és a Hadtörténeti Múzeum, Budapest. 2010. (a továbbiakban Ságvári, 2010.) 147–154. p.

10 Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról. In: Erdészeti Lapok 20. (1881) 9. 752–763. p.

2. kép. Selmeci akadémisták csoportképe 1856-ból
Erdészeti Múzeum

diákok körében a jellemző viselet. Ez tulajdonképpen a bányászok kabátjához lehetett hasonló, amelyet német tányérsapkával hordtak.

Természetesen e ruházat az idő múlásával formálódott, magyarosabb színezetet kapott, az első erdőakadémista viseletről ismert fotón (1856) bizonyára nem az eredeti alt deutschen Tracht-ot látjuk, hanem egy magyar ruhát, és a tányérsapkát is felváltotta a keményített kalap.

Az erdész hallgatók viseletét szabályozó, első írásos emlék a bécsi udvari kamara 1838-ban kiadott rendelete volt, amely az erdőakadémisták számára is előírta az egyenruhaviselést. Az egyenruhát zöld alapon világoszöld hajtókával, egyszerű fehér gombokkal készítették. Gallérját ezüst csíkokkal szegték és tölgygally motívumokkal díszítették. Sajnos ez idáig erről a viseletről egyetlen fotó sem került elő.¹¹ 1864-ből ismerünk olyan felvételeket, amelyeken az erdész hallgatók az 1839-es rendeletben megfogalmazott uniformishoz hasonló ruházatot viselnek, anyaga sűrű vagy zöld volt, alacsony állógallérján tölgylevelés hímzéssel díszítve. Jobb vállukon a ruha anyagának megfelelő legombolható vállpánt látható. A gallér és a — katonai, illetve a bányász egyenruhák mintájára — vállperccel az alapszövetnél sötétebb színben készült. Magasan álló, zsebfelet zsebekkel és díszített lapos fémgombokkal készítették e ruhákat. A kor divatjának megfelelően kigombolva, mellényel, fehér inggel és magyaros, hosszú csokornyakkendővel hordták.

A Magyar Társaságról 1879-ben készült tablőösszeállításon felfedezhetünk egy, az 1864-es ruhákhoz hasonló szabású, de elől 5 nagyméretű, domború fémgombbal záródó viseletet, amelynek sötét állógallérját tölgylevelés díszíti. A ruha szövete világos, vállán baloldalon vállzsinór látható. A későbbi viseletekkel ellentétben mellzseb nélkül készítették, ami a viselet ünnepélyes karakterét erősíti. A kezdeti időszakot jellemző erdőakadémista viseletek kialakulására — a bányász viseletek mellett — minden bizonnyal a katonai és a vadászviseletek gyakorolták a legnagyobb hatást.

Erdőtiszti viselet az akadémisták körében¹²

Az akadémia erdész hallgatói körében — az ismert fotók tanúsága szerint — már 1882-ben megjelent a szolgálati és a féldísz viselet, azonban igazán széles körben

11 *Sík*, 1988. 80. p.

12 *Bende Attila*: A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Akadémia elfeledett viseletei. Az erdészek szolgálati, féldísz-és díszviseletei. In: *Erdészeti Lapok* 157. (2022) 1. 33–36. p.

3. kép. Bányász és erdész hallgatók díszviseletben az 1880-as években. Jobbról a korai erdész atilla és a hozzá tartozó sipka, balról bányaing farbőrrel, címeres rangjelzéssel ellátott huszárcsákoval és két eltérő formájú karddal
Slovenské Bánské Múzeum, Banská Štiavnica archívum
Bartha D. közvetítésével

csak 1888/89-re terjedt el, s vált meghatározóvá. Mindemellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy a leggyakrabban viselt szolgálati uniformis rendkívül változatos formában jelent meg. Számos esetben tűnik fel a csoportképeken az egyszerűbb, zsinórzat nélküli gyalogos katonai zubbony, illetve a nála díszesebb szolgálati zubbony egyaránt. Tovább árnyalja a képet, hogy ezek mellett a korábról ismert erdész zubbonyokat is viselték a hallgatók. A fővegek és a nadrágok tekintetében sem volt egységes a kép. Láthatunk széles karimás szolgálati kalapot, féldísz kalpagot és — a későbbiekben széles körben elterjedt — tiszti keményített sapkát egyaránt, vélhetően attól függően, hogy a diák mihez jutott hozzá. A korábbi időszak erdész viseleteit valószínűleg szintén az anyagi kényszerűség tartotta életben az akadémiai hallgatóság körében.

Az 1881-ben bevezetett és az akadémisták körében is viselt erdész atillák sem voltak egységesek. A makkfonadékos sujtások száma és azok hossza tekintetében már a kezdetekkor némi eltérés volt tapasztalható. Az első erdészek által viselt atillák sujtásainak hossza azonos volt, számuk a fotók alapján 10–11, ugyanakkor a rendelet 15 sujtással adja közre a szabásmintát. E viselet a fotók tanúsága szerint a diákok között sosem volt széles körben elterjedt. Ha a bányász viseletekkel keresünk analógiát, akkor ez a bányaingnek feleltethető meg. Az erdész atilla első általunk ismert tablópoertén való megjelenése az 1889–1890-es évre datálható, de ekkor a valétánsok közül csupán egyetlen fő viseli. Az 1900-as évek elejére egyértelműen háttérbe szorul és rövid idő alatt el is tűnik az akadémisták ruhatárából.

A „csontváz atilla” megjelenése az erdómérnök hallgatók körében

Az 1900-as évek elejére a korábbi erdész atillák eltűntek. Az első világháborút megelőző időszakban főként a katonai egyenruhák váltották fel az 1881-ben bevezetett uniformisokat, majd megjelentek a katonaság körében rendszeresített csontváz atillák. E viseletet már ismerték Selmecebányán is, azonban csak a Sopronba történő kényszerű áttelepülés után vált a „csontváz-atilla” az erdész diákok igazi díszruhájává. E zubbony a zsinórzata sajátágaiban merőben eltérő volt a korábbi erdész atilláktól, ugyanis deréktól felfele szélesedő zsinórzattal készült. Az 5–7 elemű zsinórozást óarany négyszögzsínorból készítették zöld cernázással, végén makkfonadékkal. A merevített álló gallér szélét, a ferde zsebek szegélyét, az ujjak végét és a ruha alját szintén óarany, zöld cernával futtatott négyszögzsínór szegélyezi. Az ujjak alsó részén, a zseb oldalán és a háton vitézkötések díszítik. A galléron mindkét oldalon egy-egy erdészcsillag, hátul a zsinórzatból hajtott díszhurok található. A bal vállon lévő kettős zsinórt sárgaréz rózsás gomb zárja.

Bélése bordó selyem, míg az ujjakban bélés gyanánt kék-fehér csíkozású selyem került. A csontváz atilla katonai uniformis, ugyanakkor az Erdészeti Múzeum gyűjteményéből ismerünk olyan egyenruhát is, amely eltér a törzskari atillák szabásmintájától és alapszínétől. E ruha nem fekete, hanem sötétzöld, ugyanakkor zsinórzata 7 elemű és a válltól a derék irányában keskenyedő. Ezt a zubbonyt mellzsebekkel készítették, továbbá hátul hiányoznak a vitézkötések is, tehát némi változatosság az atillák esetében is tapasztalható a hallgatók körében, annak ellenére, hogy ebben az esetben alapvetően katonai egyenruháról beszélünk.

Selmecebányán az erdőmérnök hallgatók az 1900-as évek elején az atillát még — a féldísz ruhához 1881-ben rendszeresített — sötétzöld ellenzős sapkával, míg Sopronban már főként fekete tiszti sapkával viselték, ami néhány apróbb eltéréssel a katonaságnál rendszeresített fővegnek felelt meg. Elöl, felső pereménél ovális sapkarózsájában a katonák esetében nemzeti színű szalag volt, ami helyett a főiskolások gyakran az erdőakadémikus jelvényt, illetve később az erdészcsillagot viselték. A fejfedő gombjait a katonai gombok helyett gyakran kisméretű erdészgombokra cserélték. A sapkarózsa alatt és körben az ellenző pereménél a sapkát zsinórozás szegi, aminek selyemcérnája árulkodó, mivel az „átalakított” katonai fejfedők esetén piros a cérnázás és nem zöld. Emellett a nem keményített ellenzős főveg is közkedvelt volt a diákok körében, de 1927-ből ismerünk olyan felvételt is, ahol az 1881-ben rendszeresített szolgálati kalapot viselnek csontváz atillához.

A csontváz atillát fekete pantallóval — ritkán drapp színű ún. nyári katonai pantallóval — és fekete alkalmi cipővel viselték, nyakkendőt nem kötöttek hozzá. Az öltözetet a glazékesztyű és a kard egészítette ki tiszti kardbojttal.

Az első általunk ismert tablókép, amelyen e díszviselet feltűnik, 1901-ből származik. Az igazi virágkorát az erdőmérnök hallgatók körében az 1900-as évek első négy évtizedében élte egészen 1947-ig, ugyanakkor Wisnovszky Károly visszaemlékezéséből tudjuk: „*A díszruhát, a bányainget és a zöld bársony erdész atillát a háború után már jóformán senki sem engedhette meg magának. A valétatablók fényképeihez a búcsúzó a körtől kölcsönzött ünneplőket vették fel*”.¹³¹⁴ Ez a visszaemlékezés arra enged következtetni, hogy csontváz atillákat az erdész hallgatók zöld posztóra is készítettek, ellentétben a klasszikus katonai csontváz atillákkal, amelyek mindig fekete alapra készültek. Az I. világháborút

13 Wisnovszky Károly: Ötven éve ölték meg az Akadémiát. Egy szemtanú vallomása. In: Erdészettörténeti Közlemények, 1999. 44. 87. p.

14 A szerző ugyan bársonyt említ, de ezeket a díszruhákat a nehéz és merev zsinórozás miatt posztó szövetből készítették.

4. kép. *Wágner Lajos* „csontváz atillában” és *Vörös Lajos* bányaingben
Wágner Tibor archívuma

megjárt veterán Firmák ünnepi alkalmakra az 1930-as évekig csizmát húztak a díszviselethez.¹⁵ Sajnos ez a patinás viselet napjainkra csaknem teljesen eltűnt.

A walden kialakulása

1882-től az akadémistákra is kiterjesztett erdészviseleteket szabályozó rendelkezések módosításának hatálybalépése teremtette meg a lehetőséget a hallgatók számára, hogy a szakma részére előírt egyenruhát viselhessék.¹⁶ 1884. április 15-én 42. 306 számon új szabályzat született a kincstári erdőőrök, illetve az erdészeti altiszti személyzet által viselendő egyenruhákról, amelyben az állami erdészeti szakszemélyzet a három évvel korábban bevezetett ruháját írták elő az erdész diákok számára is, de színét vörösesbarnára, „lucfenyő kéreg” színűre változtatták.

Az e viselethez tartozó *kalap* a kincstári erdőtisztek számára 1881-ben előírt — a szolgálati- és féldísz ruháknál részletezett — formában, de lucfenyő kéreghez hasonló színű félkemény nemezből készült. A sapka, színben a kalappal azonos, posztó anyagú. Alakja szintén az erdőtisztek számára előírtával megegyező, fekete bőr szemellenzővel és zöld posztó borítással készült, elöl erdőőri jelvénnel ellátva. A *köpenyeg* színe vörösesbarna, darócból vagy posztóból, az erdőtisztek köpenyéhez hasonló szabásminta szerint, agancsgombokkal készült. Fekvőgallérja sötétzöld színű parolival, posztószegély nélküli. A *zubbony* anyaga és színe a köpenyével azonos, elöl 5 agancsgombbal záródik. Állógallérja — hasonlóan az erdőtisztek zubbonyához — 4 milliméter vastag gyapjúból készült, sötétzöld zsinórral díszítve. Az állógallérra szintén sötétzöld paroli került, amin a szolgálati rendfokozatok jelölésére fémlemezéből készített makkal díszített tölgylevelet viseltek paszományszegéllyel. Meleg időben zsávolyból készült zubbony is viselhető volt, de erre zsinórt nem rakhattak. A *nadrág* a zubbonyhoz hasonló kelméből „pantallon” szabással, zsinór és szegély nélkül készült, csizmával is viselhették. Nyári hőségben a nehéz kelme helyett zsávolyból készült nadrágot hordhattak. A viselethez előírt *nyakkendő* az erdőtisztekéhez hasonló jellegű és színű, fehér szegélyű nyakkendő volt a diákok esetében is. Erdőben való szolgál-

15 *Sík (Schmidt) Lajos*: Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián... Selmec–Sopron–Miskolc 1735–1985. Kiadja a Mecseki Bányászati Múzeum, Pécs. 1984. 105. p. (A továbbiakban: *Sík*, 1984.

16 Uo. 28–30. p.

latnál, az erdőtiszt engedélyével a nyakravaló (nyakkendő) letehető, de az inggal-lér a zubbonyra nem volt kihajtható.¹⁷

Az új viselet bevezetésének köszönhetően a hallgatókon is megjelenik a barna egyenruha. Először négyzsebes, zsebfedőkkel ellátott formában az 1881-es szolgálati erdész egyenruha és a gruben¹⁸ szabásmintájának megfelelően. Jellemzően puha ellenzős sapkával, majd később az ún. selmeci sapkával.

A Sík Lajos által „erdészke”¹⁹ néven említett walden kialakulására az 1884-ben bevezetett erdészruha mellett a korszak katonai uniformisai, valamint az akadémia hallgatóság körében elterjedt egyenruhák is jelentős hatást gyakoroltak. A vállperecek a waldeneken vélhetően a grubenek hatására jelentek meg. Tovább árnyalja az erdész hallgatók egyenviselésének fejlődését a királyi vagy uradalmi erdőkben dolgozó erdészek különféle szabású viseleteinek hatása. Egy ilyen őz-barna, zöld bársony jellegű kézelővel és állógallérral készített uradalmi erdész kiskabátban láthatjuk Ratkovszky Károlyt egy 1886-ban készített portrén. Ez a viselet nagyon hasonlatos a napjainkban is ismert waldenokhoz. A szakmában használatos viseletek akadémiai viseletre gyakorolt hatását nagy valószínűséggel erősítette az olyan hallgatók felvétele az akadémiára, akik valamelyik erdőhivatalnál, erdőgondnokságnál alkalmazásban álltak, vagy erdészcsaládból érkeztek.

A katonai ruhák erős befolyását igazolja, hogy a walden szabásmintája az 1850-es években megjelent és évtizedeken keresztül meghatározó, ún. gyalogos Waffenrock kabát szabásának²⁰ — néhány apróbb eltérést leszámítva — jól megfelel. Már Selmezbányán ismert viselet volt a walden és a selmeci sapka, de fontos hangsúlyozni, hogy igazán széleskörű elterjedésük a soproni időszakra tehető. A walden Selmezbányán azért nem válhatott általánosan elterjedt viseletté, mert az 1882-től hallgatói körökben is megjelenő szolgálati- és féldísz viselet (különösen a szolgálati zubbony) két évtizeden keresztül csaknem kizárólagosan meghatározta az erdőakadémista öltözetet, az I. világháború időszakában pedig a katonai zubbonyok váltják fel az erdészviseletet. Érdekes egy pillantást vetnünk a Miskolci Egyetem levéltárának egyetemtörténeti gyűjteményében fellelhető 1904-es — felszabadult, hétköznapi pillanatot megörökítő — csoportképre. A képen középen Alliquander Ödön bányamérnök hallgató (1907/8. évi valétaelnök)

17 Szabályzat a kincstári erdőőrök, illetve az erdészeti altiszti személyzet által viselendő egyenruhákról. In: Erdészeti Lapok 23. 1884. 4. 367–368. p.

18 A bányamérnök hallgatók munkaruhája, hétköznapi viselete.

19 *Sík*, 1988. 28–30. p.

20 *Ságvári*, 2010. 124–155. p.

5. kép. *Selmeci akadémisták 1904-ben*
Miskolci Egyetem, Egyetemtörténeti Gyűjtemény

látható egy olyan paszományos, állógalléros bányász zubbonyban, amely a grubeneket jellemző sajátos válltömés nélkül készült — a katonaruhákhoz és a grubenhez hasonlóan — legombolható mellzsebbel. Talán épp ezek a zubbonyok voltak a walden „előfutárai”, ennek hitelt érdemlő megítéléséhez — hiteles forrás hiányában — több tárgyi emlékre lenne szükségünk.

Walden

A walden²¹ derékba szabott kiskabát, amely őzbarna düftin szövetből készült elől 5 gombbal.

21 *Bende Attila*: A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola és jogutód intézményeinek erdészhallgatói viseletei: A walden rövid története. In: *Erdészeti Lapok* 156. (2021) 12. (a továbbiakban *Bende*, 2021a.) 447–450. p.

6. kép. Foltokkal tarkán díszített walden és a hozzá tartozó selmeci sapka
Erdészeti Múzeum gyűjteménye, Fotó: Sági, É. és Bende, A.

Később anyaga már jó minőségű kevert gyapjuszövet lett.²² Állógallérja és kézelői bársonyból készülnek, rajta 1–1, később 3–3 gombbal. Gallérját mindkét oldalon az erdész szakma jól ismert szimbóluma, az erdészcsillag díszíti. Háttul, az átfedő hasíték mentén mindkét oldalon 2–2, majd később 3–3 nagyobb gomb található. Vállán a paszományoknak megfelelő színű vállperec, valamint bal oldalon a sapkatartó zsinór, amit egy kis fülesgomb rögzít. Két ferde zsebét a paszomány színének megfelelő bársony szegi. Napjainkban jellemzően két belső zsebbel készítik.

A walden az erdőmérnök hallgatók hétköznapi viselete volt, és — mivel az erdész díszviseletet csak kevesen tudták megfizetni — az ünnepi alkalmakra a „félgálaruha” szerepét is betöltötte. Sokféle funkcióját igazolják azok a fotódokumentumok, amelyeken a hallgatók hétköznapi ruházat gyanánt, a kordivatnak megfelelően bricseszadrággal, térdzoknival és bakancssal viselik, de ismerünk olyan felvételt is, ahol vadászaton waldenben jelentek meg, ekkor lovaglónadrággal és fekete csizmával viselték. Télen kabát hiányában a walden alá szvettert vagy mellényt húztak.

A waldenhoz düftinből készült egyensapka, az ún. „*selmeci sapka*” tartozik, amelynek visszatúrt karimáját elől és hátul a hasítékok oldalain 3–3 kisméretű erdészcsillagos fülesgomb díszíti. A gombok között egymást keresztezve vékony barna szövetszinór fut. E főveg oldalsó peremének széle szintén zöld vagy barna zsinórral szegett, oldalára gyakran tűzték ki az erdészcsillagot. A bányászok grubenéhez viselt fejfedő szabásmintájának megfelelően készült, de a walden anyagával azonos őzbarna színben. Jelentőségét hangsúlyozza, hogy a katonai fővegek és a féldísz erdész sipkák a selmeci sapkák megjelenésével lassan kiszorultak, később Sopronban azokat már csak a díszviselethez hordták. A waldennak ugyan nem volt rendszeresített tartozéka a *köpeny*, de néhányan készítették hozzá.²³ Őzbarna anyagból készült testhez simuló szabással, 5 nagy erdészcsillagos gombbal. Ez a térden alul érő felöltő hátul hasított volt 3–3 erdészgombbal, derekán kétoldalt zsebfedős zsebekkel. Bal oldalán a kard részére hasítékot alakítottak ki, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem ismerünk olyan felvételt, ahol a hallgatók waldenhoz oldalfegyvert viseltek volna. Gallérja és az ujjak vége barna bársonyszövet berakással készült.²⁴ Ha a walden az ünnepi ruha szerepét töltötte be, akkor fekete *pantallót* öltöttek hozzá, amennyiben hétköznapi hordták, akkor a kordivatnak megfelelően bricseszadrággal viselte a hallgatóság. A waldenhoz —

22 Tóth István szabómester szóbeli közlése — Méretes Szabóság Kft. Veszprém.

23 *Csesznák Elemér* vasokleves erdőmérnök, ny. egyetemi tanár szóbeli közlése.

24 *Sík*, 1988. 28–30. p.

amennyiben alkalomra vették fel — gyakori volt a *nyakkendő* viselése. Később e szokás kikopott, nyakkendő nélkül és fehér inggel viselték a hallgatók.

Nagy Imre okleveles erdőmérnök visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az 1920-as években az évfolyamában senkinek sem volt waldenja. Díszruhája (atillája) is csak három hallgatónak. Nem volt felkapott viselet a walden, a nagy szegénység miatt a főiskolások nem tudták megvarratni maguknak. Az 1920-as évek vége táján már többeknek volt egyenruhája.²⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy a kényszerű soproni áttelepülést követően közel egy évtizedre volt szükség, hogy a walden széles körben elterjedhessen az erdészdiákok körében. Az 1933-as valétamenetről készült felvételen az erdészhallgatók waldent viselnek, tehát ünnepi jellege, „félgálaruha” szerepe ekkor már egyértelműen érvényre jutott.

A tablók tanúsága szerint az 1948 és 1951 között valétáló²⁶ erdőmérnök hallgatók waldenben készítették tablóképeiket, ami arra enged következtetni, hogy már az egyenruha viselésének tilalmát megelőzően egyértelműen átértékelődött a walden hétköznapi viselet jellege, ami talán leginkább azzal magyarázható, hogy jelentős anyagi terhet jelentett egy ilyen ruha megvarratása, így vigyáztak rá, megbecsülték azt. Ekkor már mellzsebek nélkül készítették ezeket a zubbonyokat, vagyis a szabásminta változása is az alkalmi viselet jellegét erősítette, előkelőbb jellegűt kölcsönözve e viseltnek. A II. világháború nehéz időszakában — s azt megelőzően is — gyakran vásárolták meg a hallgatók a végzetek egyenruháját, ha az már nem kellett nekik. A szerencsésebbek megörökölték Firmáikét²⁷, de ez idő tájt az egyenruha elajándékozása nem volt olyan általános jelenség, mint napjainkban.²⁸ Akadtak olyanok is, akik nem váltak meg tőle, sőt még munkába

25 Nagy Imre erdőmérnök visszaemlékezései. In: Selmei–soproni diákélet Visszaemlékezések. Szerk.: Gál Péter József. Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 2019. (a továbbiakban Gál, 2019.) 186–202. p.

26 Valete: A valete (ejtsd: valéta) kifejezés latin eredetű és a rómaiak használták először. Jelentése „Isten veletek”, több személynek mondott köszöntés a búcsúzáskor. A „ballagás” eredete azonban már a középkorba nyúlik vissza, s „nem más, mint a lovagnak a lovagi kalandra, a diákságnak más városba, más egyetemre vándorlása vagy visszatérése otthonába, illetve a középkori céhes mesterlegények vándorútra indulásakor dívott búcsúzkodás régi szokások diákos megfelelője.” *Bevilaqua Borsody Béla*: Magyar Gaudeamus. Budapest. 1932. 16. p.

27 A firma a késői latin szó, a firmus = erős, szilárd, állhatatos, biztos szavakból eredeztethető. E megnevezés a diákhagyományokban csak nagy kezdőbetűvel írható. A hierarchia csúcsán áll, legfőbb ismérve, hogy „Isteni Fényben Tündököl”, azaz tetteivel és viselkedésével kiérdemelte rangját.

28 Gál, 2019. 186–202. p., valamint Roxer Egon vasokleveles erdőmérnök, ny. egy. docens szóbeli közlése.

állásuk kezdetén is viselték.²⁹ Az ünnepélyes „félgála” jelleget igazolják az ünnepi alkalmakon felsorakozó waldenes fiatalokról az 1930–40-es években készült archív felvételek is.

A főiskoláról 1951-ben kizártak 45 erdőmérnök hallgatót, akiket osztályidegennek bélyegeztek a „*soviniszta burzsoá hagyományok*” terjesztése és az „*illegálisan működő Selmeci Kör*”³⁰ irányítása miatt. Hagyományaink minden eleme tiltólistára került, így az egyenruhák viselését is betiltották. Az 1960-as évek enyhülő politikai légköre, majd pedig az 1971-es vadászati világkiállítás kínált lehetőséget az egyetemi ifjúság számára a két évtizedre nélkülözött egyenruha rehabilitálására.³¹ Az 1951 előtt készült viseleteknek nem voltak kötelező tartozékai a napjainkban nélkülözhetetlen évfolyamjelzések, de a szakjelvények általában megjelentek rajtuk.³² A háborút megelőző walden-viseléshez képest jelentős változás következett be e formaruha megítélésében az 1971-es Vadászati Világkiállítást³³ követően, hiszen a korábbi „munkaruha” jelleg teljesen átértékelődött, így vált a walden az erdész hallgatók alkalmi, ünnepi viseletévé, ami kétségkívül szimbolikus szerepet tölt be a hallgatóság életében, hiszen a selmeci diákhagyományok megélésének egyik legfontosabb formális elemévé vált.

A walden jellegzetes tartozékai a „felvarrók”, foltok (flekkek)

Az első foltok a bányászok viseletét a grubent díszítették. E durva szövetből készült strapabíró öltözeten az évtizedes szolgálat óhatatlanul nyomokat hagyott. A szakadásokat foltokkal igyekeztek elfedni, amelyek kezdetben még csak funkcionális szerepet tölthettek be. Az első, foltozott grubenokra vonatkozó utalást az

29 Csesznák Elemér vasoklevelés erdőmérnök, ny. egy. tanár szóbeli közlése.

30 Soproni Egyetem Központi Levéltára 580 sz. hirdetmény 1951. In: Hiller István (szerk.): *Ismét tüzek a végeken* I. kötet. Kiadásért felelős az Erdészeti és Faipari Egyetem rektora. 1990. 9–26. p.

31 *Szemerey Tamásné*: A „selmeci” diákhagyományok továbbélése a Nyugat-magyarországi Egyetemen. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség vándorgyűlésén tartott előadás, Szeged, 2012. szeptember 4–6. http://leveltar.uni-sopron.hu/images/publikaciok/Hagyomanyok_MFLSZ_120906_hl.pdf (Letöltés 2022. augusztus 10.)

32 *Bende*, 2021a. 447–450. p.

33 *Kárpáti László*: És újra walden (Visszatekintés a 30 évvel ezelőtti eseményekre). In: *Erdészettörténeti Közlemények*, 60. (2003) 99–107. p. (a továbbiakban *Kárpáti*, 2003.)

1860-as évekből ismerjük.³⁴ A selmeci időkben felvarrt — jellemzően formára vágott — foltoknak nem volt mélyebb jelentése, így kidolgozottságuk lényegesen egyszerűbb volt, mint a később Sopronban készített felvarróknak.

Néha csak egy-egy virágmotívummal hímzett folt díszítette az egyenruhát. Az idők folyamán mind gazdagabb formavilággal és tartalommal bíró színpompás foltok kerültek a diákok viseletére, különösen azokra, amelyek generációkat szolgáltattak ki. Az is előfordult, hogy az előző tulajdonos a neki kedves foltjait megőrizte, lefejtette, mielőtt tovább örököltette volna zubbonyát.³⁵

Kosáryné Réz Lola vidám selmcebányai évekre vonatkozó visszaemlékezését olvasva világossá válik, hogy a korábban pusztán a folytonossági hiányokat elfedő foltok tartalommal teltek meg. *„Egy napon hosszú rudakat cipelt végig a városon két jókedvű diák. Előtte és utána harsonások jöttek. Hirdették, hogy erre a rúdra szedik össze minden bányászdiák grubenkabátját, s úgy viszik aztán sorra az úriházakhoz, ahol egy-egy ifjú leányzó ajánlkozik majd reá, hogy megfoltogassa a közeledő búcsúbálra való tekintettel. Nagy dobolás után hirdették ki minden utcasarkon: A sok tanulásnak miatta minden diák grubenének könyöke kikopott. Ugyancsak folytonossági hiányok észlelhetők a szív táján, mert minden diák szíve lánggal ég egy kislányért, s így kipörkölté a szövetet. Végezetül a gruben válla is rongyos, mert a diáknak mindig ott van a gond a vállán, míg csak utolsó egzámenjét le nem teszi. Ennek okáért felhívatnak városunk válogatott honleányai, hogy a grubeneket minél csinosabban kijavítsák. A következő héten, egy szép, derült napon, újra nagy felvonulást rendeztek a diákok. [...] Két diák másodszor is végigcipelte vállán a hosszú rudat, melyre most a gondosan megfoltozott grubenek voltak akasztva. Tarka foltok ékesítették valamennyit: kis piros manó, szívek, virágok, négylevelű lóherék, bányamécsek, kalapácsok, mindenféle alakok díszlegetek rajtuk.”*³⁶

A fleckek gazdagságára utal Tassonyi Ernő is az — 1905-ben megjelent — „Aki a párját keresi” című regényében, amikor arab színegyvelegben pompázó, bársonyból rakott, fantasztikus alakú foltokról ír. Ezeket a vidám, foltos grubenükben mulató diákokat Mühlbeck Károly, Tassonyi könyvéhez készí-

34 *Szemán Attila*: A magyarországi bányászegyenruhák történeti rétegei. In: Bányászattörténeti tanulmányok 5. Szerk.: Hadobás Sándor. Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya, 2008. 90–129. p.

35 *Szemán Attila–Meri Edina*: A bányászati felsőoktatás tanulóinak reprezentáns ruhadarabja, a „gruben”. In: Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum Évkönyve 9. Szerk.: Vajk Éva. Budapest, 2001. 55–69. p. Id. *Vass István* okl. bányamérnök szóbeli közlését.

36 *Kosáryné Réz Lola*: Excelsior. Singer és Wolfner, Budapest, 1937. 85. p.

tett gyönyörű illusztrációi varázsolják elénk.³⁷ Ebben az időszakban a diák szívének kedves hölgyismerősével foltoztatta ruháját, a lányok pedig örömmel készítették a részletgazdag hímzésű, változatos alakú és motívumvilágú flekkeket gavallérjaik számára. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a grubeneket jobban foltoztatták a fiúk, mint a waldent.³⁸ A felvarrókkal ellátott waldenek csak később jelennek meg. Még a soproni átköltözést követő első két évtizedben is ritkábbak voltak, mint a gazdagon díszített, foltos grubenek. Erre utal Szeghalmi (Szisz) Ferenc visszaemlékezéseiben.³⁹ Ismerünk olyan memoárt is, amelyben a foltvarrás szokását a soproni idősokra datálják, ugyanakkor a fotódokumentumok és a rajzok tanúsága szerint a hímzett foltok már Selmecebányán is ott díszeltek a grubeneken.⁴⁰ A selmeci szokást lassacskán a soproni lányok is megszerették. Évről évre szebbnél szebb foltok díszeltek a soproni diákok zubbonyain. Az egyenruhák viselésének érdekessége, hogy a soproni áttelepülést követően a város polgárai félreértették a foltozott grubent és waldent. „*Milyen szegény gyerekek, ilyen foltos ruhában járni!*” — mondták. Az egyenruhát, amit egyesek az apjuktól örökölték — és már telis-tele volt folttal — büszkén viselték a mérnök hallgatók.⁴¹ Persze mindennek ellenére a húszas években Sopronban is meglátaszott a háború utáni Magyarországot jellemző nélkülözés. Sík Lajos visszaemlékezéséből ismert, hogy az 1940-es évek elejére néhány kivételtől eltekintve már mindenkinek volt folt a grubenon vagy a waldenon. Fényes Gyula így emlékezik erre az időszakra: „*A gruben és walden egyenruhákra felvarrt és bársonyos kis női kezek által készített művészi kézimunka-rátét. Lehetett gobelin, hímzés, öltés vagy egyéb módon ábrával, szöveggel vagy mindkettővel ellátva. Egy-egy egyenruhán legtöbbször több flekk díszelgett.*”⁴² A hallgatók viseletének foltozása erre az időszakra válik általános jelenséggé, egészen az egyenruha viselésének betiltásáig.

A foltok kapcsán szeretnénk megjegyezni, hogy e rövid tanulmánynak nem lehet célja, hogy a megpróbáljuk bemutatni a felvarrókat, hiszen ezek olyan tartalmi és formagazdagságot képviselnek, ami minden grubent és waldent egyedivé tesz.

37 Tassonyi Ernő: Aki a párját keresi. Sopron, 1905. 22. p.

38 Gál, 2019. 81–85. p.

39 Uo. 171–185. p.

40 Uo. 208–212. p.

41 Uo. 186–202. p.

42 Uo. 282–287. p.

Egyenruha vagy formaruha?

Az elmúlt több mint száz esztendőben mind az írott szaksajtóban, mind pedig az akadémisták és később a főiskolások körében az egyenruha terminológia volt általános az adott időszakra jellemző különféle hallgatói viseletek megnevezésére, annak ellenére a walden nem felel meg az egyenruha szigorúan vett feltételeinek. Klasszikus értelemben az erdész atilla áll a legközelebb az egyenruha kritériumaihoz. Definíció szerint az egyenruha: rendszeresített, rendeletben meghatározott egységes öltözet, valamint annak cikkei és tartozékai.⁴³ A hivatásos állomány egyenruházati termékei — felsőruházat, alsóruházat, lábbeli, sapka, ékítmények, ruházati kiegészítők, valamint személyi felszerelés — ezek alap- és kellékanyagai.⁴⁴ Ennek megfelelően, ha az egyenruházat bármely eleme nem felel meg az adott ruházatra és annak elemeire vonatkozó előírásoknak, akkor az egyenruha kritériumát a viselet nem elégíti ki. Ilyen értelemben az akadémisták és a későbbi főiskolások és egyetemisták egyik viselete sem tekinthető egyenruhának. Mégsem jelenthetjük ki, hogy az általános „egyenruha” megnevezés hibás, hiszen a walden egyszerre tesz egyformává és a foltok révén meg is különböztet. Az egyenruha jelleg tehát abban nyilvánul meg, hogy egyértelműen meghatározza az adott közösséghez, intézményhez és szakhoz tartozást, ugyanakkor ezen túlmenően egy szűkebb körön belül az egyenruha egyes elemei személyes információ-tartalmat képviselnek az avatott szem számára, tehát jól beazonosíthatóvá teszik viselőjét a közösségen belül.

Változások az egyenruhák viselésének megítélésében a diákok körében

A hallgatói egyenviseletek tárgyalása során nem szabad megfeledkeznünk arról a fontos tényről, hogy már Selmezbányán sem volt egységes az álláspont az uniformisok kérdésében. Sem a gyakorló szakma, sem az akadémia oktatói és hallgatói nem képviseltek egységes álláspontot az egyenruha ügyét illetően. Az erdőtiszt

43 2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról. Értelmező rendelkezések 2.§ 9.

44 14/2016. (V. 10.) BM rendelet a belügyminiszter irányítása alá tartozó szervek egyenruha-ellátásra jogosult személyi állományának ruházati és öltözködési szabályzatáról, valamint a különleges foglalkoztatási állomány ruházati, fegyverzeti, kényszerítőeszköz- és világítástechnikai felszereléséről. 14.§ a.

egyenruhák viselésére 1882-ben kaptak engedélyt az erdőakadémisták.⁴⁵ Ezt a viseletet egy, az 1908-ban megjelent cikk szerzője alkalmatlannak tartotta az erdészeti személyzet számára: „Az erdőőri személyzet egyenruhája a gyakorlati követelményeknek sok tekintetben nem felel meg és sok kifogás tárgyát képezte már. Minthogy ebben az esetben nem lehet arra az álláspontra helyezkedni, amely a még kevésbé gyakorlatias erdőtisztai egyenruhával szemben jogosult lehet, hogy t. i. hagyjuk azt szép csöndesen a divatból kimenni, érdemes e kérdéssel foglalkozni. [...] A jelenlegi egyenruha semmi tekintetben sem megfelelő. Elsősorban a merev magas gallér és kemény sapka egyenesen emberkínzó alkotmány. Télen hideg, nyáron pedig tikkasztó s embert fojtogató s mindenre jó, csak arra nem, hogy a viselője benne kedvvel járja a hegyeket az idő viszontagságai között. A sötétbarna színe sem megfelelő. Viselője benne valóságos felkiáltójel az erdő csendjében s egyenes árulója annak, aki hivatva volna észrevétlenül az erdőn történő dolgokat megfigyelni. [...] A csizma, mint hegyjárásra alkalmatlan lábbeli, teljesen kiküszöbölendő s helyébe az egyenruhához bakancs viselése volna rendelendő. Az egyenruhához puha, inkább könnyű, nem magas és mérsékelt karimájú, leírt színű lódenkalap volna szabványozandó, zöld zsinórral és rajta nyírfajd farktoll, dísszel, mely dísz a magyar koronát jelző, már feljebb leírt minőségű gombbal volna a kalaphoz baloldalt felerősítendő.”⁴⁶

A fent leírt problémák ellenére az atilla díszviseletként megmaradt a hallgatóság körében, sőt a későbbiek során jelentősége fokozódott. A ránk maradt és ismert fotók — amelyek hűen tanúskodnak a kor diákviseléséről — korántsem mutatnak egységes képet az egyenruhaviselést illetően. Az egyenruhákkal kapcsolatban megfogalmazott, főiskolát érintő aggályokat először 1911-ben Bund Károly tollából olvashatjuk az Erdészeti Lapokban megjelent cikkében:

„Végül még egy körülményt említhetek fel, amely vonzóerővel bír némely ifjúra az erdészeti főiskolán s ez az egyenruha. Vannak, akiket nem az erdészeti szak iránti hajlam, hanem tisztán a selmeczi diákéletnek ez a külsősége hoz oda. Lehet, hogy azok közül, akik így gyermekes hiúságból jöttek a főiskolára, szintén akárhány jeles tisztviselője lett a magyar erdészetnek, általában azonban mégsem ezekre számítunk. Az egyenruhát tehát, amely teljesen felesleges függeléke a selmeczi diákéletnek, már ebből a szempontból is eltörlendőnek tartjuk; jelenlegi alakjában, amidőn annak hordása nem kötelező és senkisé is ügyel arra, hogy csak az előírásnak megfelelő egyenruha legyen hordható, azt éppenséggel nem

45 A m. kir. bánya- és erdőakadémia igazgatóságának. (Az erdőakadémiai hallgatók egyenruhája ügyében.) In: Erdészeti Lapok 21. (1882) 11. 1026. p.

46 Az erdőőri személyzet egyenruhája. In: Erdészeti Lapok 47. (1908) 20. 1037–1038. p.

tekinthetjük a testületi szellem ébrentartójának, hanem inkább szégyenkeznünk kell, amidőn pl. a zólyomi állomáson beiratkozás idején Selmeczre törekvő erdőmérnök-hallgatókat látunk az erdészeti egyenruhának és a polgári ruházatnak legszeszélyesebb keverékében. Valóban ennél sokkal jobban emelné szakunk tekintélyét a legszerényebb polgári ruha. A gyakorlat emberei ma már alig hordják a czélszerűtlen egyenruhát, — ne hordják főiskolai hallgatóink se !⁴⁷

A diákság körében is akadtak, akik szót emeltek az egyenruha viselése ellen, felsorakoztatva aggályaikat főként a szak presztízsvesztése kapcsán. Goanta Pál erdőmérnök hallgató 1913-ben a következő írást adja közre az Erdészeti Lapokban:

„A főiskola rendszabályainak 28.§ értelmében az erdőmérnöki szakosztály hallgatói a XI. fizetési osztályában levő kincstári erdőtisztek számára előírt egyenruhát viselhetik, megfelelő módosításokkal. Ez az együvé tartozás és fegyelem céljait szolgáló rendelkezés a gyakorlati életben nem szolgál éppen az erdészet tekintélyének emelésére. Ugyanis a főiskolai hallgatók közül sokan egyenruhájukkal éppenséggel nem válnak a főiskola és szakmájuk becsületére. A társadalom mai felfogása az, hogy az egyenruha, valamint viselése legyen korrekt, ízléses, mert különleges kiállításánál fogva magára vonja a társadalom figyelmét. Ezt szem előtt tartva viselőjének tekintélyt szerez, ellenkező esetben azonban nevetség tárgyává válik. Az egyenruha viselőjétől érett úri emberhez illő komolyságot, magatartást és fellépést kíván, ezt pedig egyenruhát viselő főiskolásaink közül csak kevésnél tapasztalhatni. Láttam egyenruhás főiskolai hallgatót, kinek gallérján ott csillogott az aranyjelvény és aranyzsinór, kardján az aranybojt és vonaton III. osztályból szállt ki. Evvel természetesen nem azt akarom mondani, hogy főiskolai hallgató ne utazzék III. osztályban, hanem azt, hogy egyenruhában igenis nem utazhat III. osztályban, mert a társadalom felfogása az aranyzsinórt nem egyezteteti össze a III. osztállyal; láttam attilába öltözött főiskolai hallgatót, aki nyilvános kávéházban ferblizett olyan egyénekkel, kikhez, tudom, önérzetes altiszt is csak félvállról szólna és látva ezt, pirultunk a szégyentől, hogy a magáról megfélemedezett ifjú öltözékével tudtul adja a világnak, hogy szakunkhoz tartozik; láttam főiskolai hallgatót, kinek gallérján az aranyzsinór foszlott volt, czafatokba ment, színe megfeketedett. És nem hagyható említés nélkül az ún. „felemás-öltözék” sem, ami főiskolai hallgatóknál nem ritkaság. Az egyenruhát keverik a polgári ruhával a legkülönbözőbb formában, pl. polgári öltöny — egyenruha köpeny; vagy megfordítva és sárga cipő, miáltal természetesen, hogy így a társadalmi szokásoknak ellentétesen öltözködve nevetségessé válnak. És végül megemlítem azt a Selmeczen dívó csúf

47 Bund Károly: Az erdészeti főiskola túlzásfolttsága. In: Erdészeti Lapok 50. (1911) 22. 1176. p.

és helytelen szokást is, amely az egyenruha viseléséből sarjadt ki. A főiskolások közül ugyanis sokan viselt egyenruhát szívesen vesznek meg, ami eo ipso kizárja, hogy kifogástalan ruhadarabhoz jussanak, el is tekintve a kérdés egészségügyi oldalától. [...] Mindezek után, tekintettel arra, hogy az egyenruha a főiskolánkon csak előírt, de nem kötelező; előírásos és korrekt hordása nem ellenőrizhető, én is szakunk érdekében állónak tartanám annak eltörlését.”⁴⁸

Az egyenruhát végül mégsem törölték el. Ez főként az Ifjúsági Kör közbenjárásának és ésszerű döntésének köszönhető. A Kör ellenőrizte az egyenviseletet és aki vétett a normák ellen, azt eltiltották az egyenruha viselésének lehetőségétől.⁴⁹

Az erdőtisztek körében az 1881-ben rendszeresített erdőőri viselet lassacskán kikopott. Az erdőgazdaságok többé-kevésbé egységes ruhát biztosítottak a dolgozóiknak, illetve mindenki saját ízlése szerint készíttette ruháit, hiszen az 1935-ben hatályba lépő IV. törvénycikk egységes szolgálati ruhát nem ír elő, csak jelvényviselést tett kötelezővé (53.§).⁵⁰ Tulajdonképpen itt válik el teljesen a szakmai gyakorlatban dolgozó szakemberek és a főiskolai hallgatók viselete. A tablóképek tanúsága szerint az I. világháború időszakában még meghatározó polgári viselet mindinkább háttérbe szorul, ismét erősödik az egyenruhaviselés kultusza a főiskolások körében.⁵¹ Az 1930–1940-es évekre szinte kivétel nélkül minden hallgató szakjának megfelelő díszviseletében készítette tablóportréját, és abban jelent meg az Alma Mater ünnepein és a városi ünnepeken is. Az időszak érdekessége, hogy a gyakorló erdész szakmának továbbra sincsen hivatalos egyenviselete. Ismert tény, hogy ez idő tájt az irredenta mozgalmak kapcsán általános volt a „militarizálás” Magyarországon, aminek legkézenfekvőbb megnyilatkozása az egyenruha volt. Tartottak attól, hogy ha a szakma időben nem ajánl egyenviseletet, akkor olyan öltönyt húznak rájuk, amelyet nem szívesen viselnének, így szavazást hirdettek az egyenruhát illetően. 1939-ben az Erdészeti Lapokban⁵² hírt is adtak a szavazás eredményéről, de végül „a rendkívüli helyzet-

48 *Goanta Pál*: Töröltessék az egyenruha főiskolánkon! In: Erdészeti Lapok 52. (1913) 3 134–135. p.

49 *Sík*, 1988. 4. p.

50 1935. IV. törvénycikk az erdőkről és a természetvédelemről. 53.§ „A felesketett erdészeti alkalmazottak szolgálatukban a földművelésügyi miniszter által megállapított könnyen felismerhető jelvények kötelesek viselni.”

51 *Bende Attila–Bartha Dénes*: A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Akadémia és jogutód intézményeinek tablógalériája 1868-tól napjainkig. In: Fons 28. (2021) 4. 477–526. p.

52 Az erdészruha ügye. In: Erdészeti Lapok 78. (1939) 7. 797–803. p.

re való tekintettel” még az évben lekerül a napirendről az erdészruha kérdése.⁵³ „E rendkívüli helyzet a II. világháború borzalmainak előestéje volt. [...] A háború befejezése után tönkretett otthonaink újra teremtése volt a fő cél s akkor nemhogy diszruháról, hanem — mivel régi ruháinkat elvesztettük, vagy eleségre cseréltük — általában ruháról kellett gondoskodnunk. Az első nyugalmasabb időben — a forint és az új alkotmány megteremtése után — még hosszú idő telt el, mire újra szóba került az egyenruha.”⁵⁴

Míg a szakma 1939-ben új egyenruhát tervez, addig a főiskolások körében megmaradtak a korábbi viseletek, amelyek megjelenésüktől egészen a második világháborút követő politikai és társadalmi átalakulásig — mindenfajta aggály és fenntartás ellenére — szorosan hozzátartoztak a selmeci, majd később a soproni diákság mindennapjaihoz; tehát a szakmai viselet erdész diákviselőre gyakorolt hatása már a '30-as évek előtt megszűnik. Az egyenruhaviselést illetően az '50-es évek új hatalmi berendezkedése — a szocialista ideológia — hozott gyökeres fordulatot. Az új politikai konstelláció nem tolerálta a régi világ poroszos diák-hagyományait, így annak talán egyik legmarkánsabb formális megnyilatkozását, az egyenruhát sem. Az egyre fojtogatóbb politikai légkörben az 1948-as évben az Ifjúsági Kör feloszlatta magát, hagyományaink — azok minden szervezeti és formális vonatkozásával együtt — üldözötté váltak, betiltották őket.

Az '50-es évek második felében szinte évente jelennek meg az Erdészeti Értesítőben az erdészek jogait és kötelezettségeit taglaló módosító közlemények. Ezek közül csak a 40/1957. (VI. 29.) Korm. rendeletet említjük, ami 3.§ (1.) bekezdésében egyenruhát, egyenruhaviselési jogosultságot fogalmaz meg. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy — hasonlóan az új bányász viselethez — a kor ideológiai jellemzőinek megfelelően orosz mintára készült uniformisról van szó.⁵⁵ Az új erdészeti egyenruha viselését a 40/1960. (Erdészeti Értesítő 45.) OEF utasítás 1. melléklete szabályozta, ahol a jogosultak körében (i. pont) megtaláljuk a soproni Erdőmérnöki Főiskola hallgatóit is.

Az 1951-es évfolyam waldenos valétáns hallgatói után, 1952-től majd két évtizeden keresztül zakóban, nyakkendőben látható a főiskola búcsúzó hallgató-sága. Ennek ellenére a hallgatók körében nem hódított teret ezen új egyenviselő, tablóportréjukat egyszerű polgári ruhában készítették.⁵⁶

53 Uo. 1178. p.

54 *Sík*, 1988, 50. p.

55 40/1957. (VI. 29.) Kormányrendelet. In: Magyar Közlöny, 1957/73. sz. 435. p.

56 40/1960. OEF utasítás 1. melléklet. (Erdészeti Értesítő 45.)

A tiltott és üldözött régi tradíció formális elemeiből — egyenruhák, szalagok, diákszervezetek tisztségeinek megjelölései etc., amelyek szerves részét képezték a búcsúzásnak — 1952-re semmi sem maradt. A kizárások utáni időszakban (1951-től) az erdész családok féltve őrzött ereklyéi között tartották számon a waldent, amelyből a soproni Központi Bányászati Múzeum, továbbá az Erdészeti és Faipari Egyetem Központi Könyvtára is őrzött néhány példányt. Az Ifjúsági Kör tulajdonát képező atillák a Kör feloszlását követően eltűntek, sorsuk máig ismeretlen. Hagyományaink patináját idéző egyenruhára a diákság ez idő tájt csak, mint múzeumi tárgyra tekinthetett. A diákromantika iránti csillapíthatatlan vágy az 1960-as évek enyhülni látszó politikai légkörében az évfolyamokat arra sarkallta, hogy igyekezzenek visszacsempészni a tiltott hagyományok minél több elemét. A tradíciói megélésére törekvő diákok életének lassacskán újra szerves részévé váltak a balekbálok, valétalások, valétabálok és karneválok, sőt a '60-as években már szakestélyeket is tartottak, amelyekre az oktatók is ellátogattak. A szakestélyek tisztségviselői számára Hiller István, az Erdészeti és Faipari Egyetem Központi Könyvtárának főigazgatója és Gyulay Zoltán, a soproni Központi Bányászati Múzeum igazgatója adott kölcsön régi egyenruhákat. A hallgatóságot az oktatók közül jónéhányan támogatták, többek között a Növénytani Tanszék szigoráról ismert professzora, Nemky Ernő, aki saját waldenét adta kölcsön e jeles alkalmakra. Természetesen a régi erdész családokból származó hallgatóknak is volt örökölt waldenja. Kárpáti László a következőképpen emlékszik vissza erre az időszakra: *„Azt hiszem, az Ifjúsági Kör és hagyományaink ősi építményének lerombolása óta az újjáépítéshez minden évfolyam hozott egy-egy téglát. Persze még mindig voltak olyanok tanáraink között — főleg azok, akik nem Sopronban végeztek, politikai ideológusok stb. — akik nem nézték jó szemmel selmeci eredetű hagyományainkat [...], de többségben voltak a szimpatizánsok és a támogatók. [...] Ebben a légkörben született meg a soproni egyetemi ifjúságban a gondolat: „csináltassuk meg újra a waldent.”*⁵⁷

E visszaemlékezés hitelesen idézi elénk azt a légkört, amiben a hallgatóságnak lehetősége volt a walden újjáélesztésre, és 1971-ben a Vadászati Világkiállítás apropóján mertek is élni e lehetőséggel. Az egyenruha kultusz azóta is töretlen a selmeci diákhagyományok szellemében élő utódintézmények hallgatói körében, sőt szerepe napjainkban egyre inkább felértékelődik viselői körében, hiszen az egyenviselés a közösséghez és az intézményhez tartozás emblematikus elemévé vált.

57 Kárpáti, 2003. 100. p.

Az egyenruhák néhány fontos tartozéka és kiegészítő eleme, az oldalfegyver

Az 1838/39-es szabályozás nemcsak az egyenviselétről rendelkezik, ugyanis az akadémisták számára engedélyezte a kardviselést is, azzal a megkötéssel, hogy az állami tisztviselőnek járó distinkciókat nem használhatják, továbbá a kardon a portepé-t — vagyis a tiszti kardbojtot — nem viselhetnek.⁵⁸

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a bánya-, kohó- és később az erdőmérnök számára miért szükséges a kard viselése? Ennek a tradíciónak a magyarázata a céhes időkben keresendő. A középkorban a céhen belül az iparúzás mellett a város védelmének nemes feladata fűzte még szorosabbra a kollegiális kapcsolatokat. A védelmi feladatok ellátásához — különös tekintettel az állandó török veszedelemre — az 1564-ben érvénybe lépő selmeci céhszabályzat a mesterek és a legények számára fegyvertartási kötelezettséget írt elő.⁵⁹ A fegyverviselés kötelezettségét többször megerősítették, így a bányagazgatóság meghagyta a bányászoknak, hogy munkába, de még templomba menet alkalmával is fegyverrel jelenjenek meg, akik ilyen módon bármikor készek voltak a város védelmére, ha pedig a nagyobb tisztesség úgy diktálta pl.: bányabíróság előtt jelennek meg, kössék fel kardjukat. E rendelet a selmeczányai bányászati felsőszintű oktatás megkezdését követően is érvényben volt, így a békeidőkben díszöltözetben megjelenő állami bányatisztviselő és a katonás fiatal akadémista sem jelenhetett meg kard nélkül. A lovassági kard és a lovassági vállzsínór valószínűsíthetően onnan eredeztethető, hogy a bányatisztet lovas tisztként ismerték el. Nemcsak Selmec szétszórt bányáit járta be lóháton, de az ünnepi felvonulásokon is lovon jelent meg.⁶⁰

Az erdész tisztviselők kardviselésére vonatkozó szabályokat — összhangban az egyenruha viselésének reguláival — részletesen első ízben az 1881. évi rendelkezés foglalja össze. E szabályok még nem érvényesek az akadémistákra.⁶¹ Az 1882-ben hatályba lépő „Rendelkezés a m. kir. Bánya- és Erdőakadémia igazgatóságának Selmeczányán” című rendelet pedig kifejezetten tiltja az akadémisták számára oldalfegyver viselését. „Az erdőakadémiai hallgatók pedig [...] kötele-

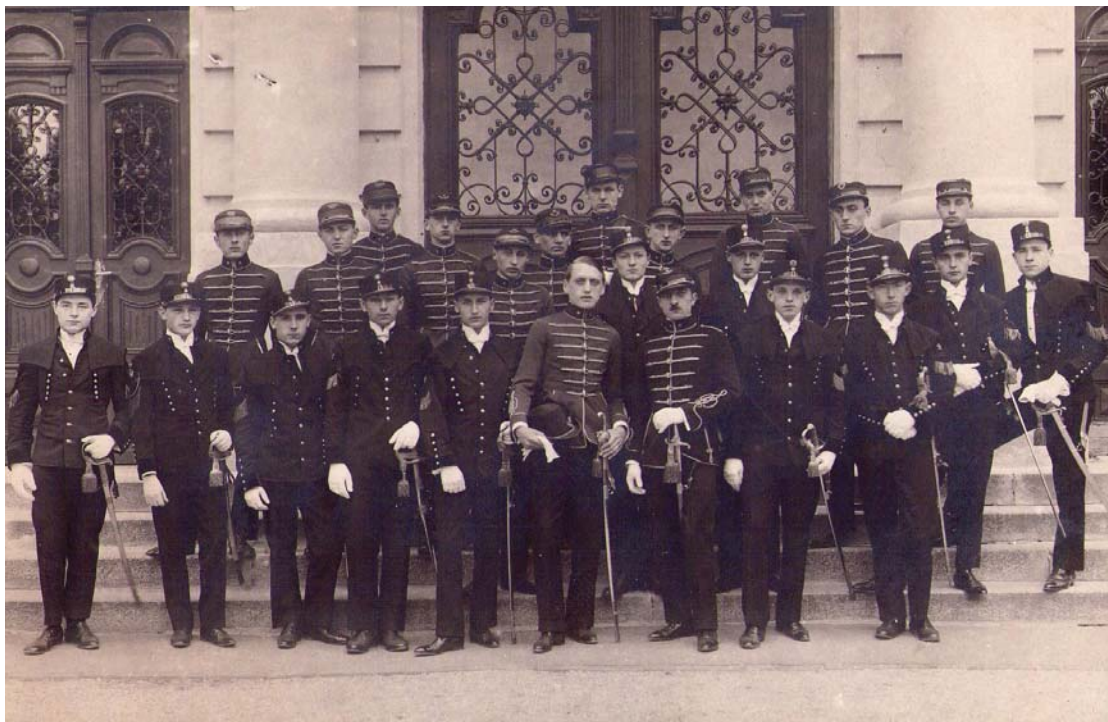
58 Az akadémikusok egyenruhája és oldal fegyverviselése. <http://lkk.uni-sopron.hu/images/BURS/gyujtemenyek/Viselet.pdf>. (Letöltés ideje: 2022. március 31.)

59 Uo.

60 Uo.

61 Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról (1881). In: Erdészeti Lapok 20. 1881. 9. 752–763. p.

sek a XII-ik rangosztályban lévő erdőtisztek szolgálati ruhájára előírt szabályzat szerinti öltönyt az oldalfegyver hordásának mellőzésével [...] viselni...’’⁶²

7. kép. Bánya-, kohó és erdömérnök hallgatók az Ifjúsági Kör diszörségében bányaingben és csontváz atillában, kardokkal oldalukon 1927-ben a soproni Alma Mater főépülete előtt. Középen Hladonik István emh. kör elnök Erdészeti Múzeum

Az egyenruhaviselést engedélyező 1882-es rendeletet követően még ugyan-ezen év október 3-án megjelenik a 7.736. számú rendeletmódosítás „A M. Kir. Bánya- és Erdőakadémiai igazgatóságnak” címmel, amely a hallgatók egyenruhaviselési jogosultsága mellett lehetővé tette azt is, hogy a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott kir. erdőfelügyelőségi személyzet számára előírt oldalfegyvert — csakis ünnepélyes alkalmakon, kardbojt nélkül — az akadémisták is viselhessék. A sapkán engedélyezték a fent emlí-

62 Rendelet a m. kir. bánya- és erdőakadémia igazgatóságának Selmeczbányán (1882). Erdészeti Lapok 21. (1882) 3. 328–330. p.

tett állami szolgálatban lévő tisztek fővegeinek megfelelő címerek viselését.⁶³ Később már a tisztségviselőknek járó kardbojtot is viselhették a hallgatók.

Meg kell jegyezni, hogy — az egyenruhaviseléshez hasonlóan — a kardviselés tekintetében sem volt egységes a kép, hiszen a fotók tanúsága szerint az hallgatók számára előírt kardok mellett huszárszablyák is szép számmal függtek a diákok kardkötőin.

A féldísz- és díszviselet tartozéka volt a kardkötőre rögzített egyenes *kard*. A kard három részből tevődik össze: a pengéből, a markolatból és a hüvelyből. A kétélű, egyenes penge 70 centiméter hosszú és 3 ½ centiméter széles, acélból készült, simára csiszolva. Nyaka 1 ⁸/₁₀ centiméter széles, 6 centiméter hosszú és a markolat vésetébe van forrasztva. A penge méretének megfelelő nagyságú sötétzöld, fényezett hüvely lóbórból készült aranyozott fém szájkarimával. Később a soproni áttelepülés után már nem csak egyenes kardot, hanem szablyát is hordtak. Ezt díszörségben kissé kihúzva, fehér glaszékesztyűs kézben tartották. A kardtok alul és felül rézveretes díszítése szakmai jelenetet vagy erdészcsillagot ábrázolt.⁶⁴ A *kardkötő* a derékövből és a hordzsinórból áll. A deréköv — egyenként 1 ½ centiméter vastagságú 3 soros, sötétzöld selyemzsinórból készült, amit két helyen arany zsinórral kötöttek át. A zsinórból képzett gombrészt a másik végén gombhurokba illeszkedve rögzíti a kardkötőt.

A kardövnek arany zsinórral való átkötése a baloldalon, megegyező helyen történik, ott, ahol a hordzsinórok rögzülnek. A gombrészt 7 centiméter hosszúságú, fixen rögzített aranyszálú gyűrűvel, szabad végén pedig 3 ½ centiméter hosszúságú, 1 centiméter vastag hengeres gombbal van ellátva. Ettől 5 ½ centiméter távolságban helyezkedik el az aranykötéssel egybehúzatott kettős — zöld selyemcérnával futtatott — aranyzsinór. A gombokat a zsinórokhoz mozdíthatatlanul gyűrűvel rögzítették. A hordzsinórok alsó végén aranyszálú gomb, valamint a kard felfüggesztéséhez szükséges hurok található. Az V. rangosztály tisztviselőinek a kardkötő öve három sor tiszta arany zsinórból készült. A kardkötőt az atilla felett kellett viselni, ezért sötétzöld selyem béléssel látták el. A világoszöld átfonású aranyszálakból készített *kardbojtot* éppen olyan alakú, mint a honvédtisztek esetében. Attól csak az különbözteti meg, hogy — „Ő csász. Apostoli kir. felségének 1879. október hó 12-én, Schönbrunnban kelt legfelsőbb utasítása szerint” — a jelvények helyett Magyarország címeré-

63 A m. kir. bányászati és erdőakadémia igazgatóságának. (Az erdőakadémiai hallgatók egyenruhája ügyében.) In: Erdészeti Lapok 21. (1882) 11. 1026. p.

64 Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról. In: Erdészeti Lapok 20. 1881. 9. 752–763. p.

vel kellett ellátni,⁶⁵ viselését azonban az 1882. évi október 3-án kelt 7 736. számú rendelet az akadémistáknak nem engedélyezi.⁶⁶ Későbből viszont ismertek olyan fotók, amelyeken a díszviseletben megörökített hallgatók kardján látható a kardbojt. A soproni áttelepülést követően viselt kardbojtok a szokásos tiszti bojtoknak feleltek meg, de a fotók tanúsága szerint a korona le volt takarva az Ifjúsági Kör zöld-ezüst szalagjával.⁶⁷

Az 1920-as évek végétől második világháborúig erősödtek Magyarországon az irredentizmus és a területi revízió köré csoportosuló politikai programhoz kapcsolódó megnyilatkozások.⁶⁸ A főiskolások körében a hazafias nemzeti érzelmek kifejezésre juttatásának igénye jelentékenyen hatott az egyenruha viselésre és ez magyarázza azt is, hogy miért maradhatott életben egészen a második világháború időszakáig a kardviselés. A második világháború és az azt követő időszak viszontagságai, majd pedig az 1950-es évek időszakának politikai viszonyai gyökeres változásokat hoztak a főiskola életébe, ami végleg véget vetett a kardviselésnek, így mára már csak a megfakult fotók őrzik az egyenruhás, oldalukon kardot viselő főiskolások emlékét.⁶⁹

Köszönetnyilvánítás

Szeretném köszönetemet kifejezni Dr. Varga Tamás úrnak, a Soproni Egyetem Erdészeti, Faipari és Földméréstörténeti Gyűjtemény (Erdészeti Múzeum) igazgatójának, hogy rendelkezésemre bocsátotta azt a páratlan szakmatörténeti fotódokumentációt és tárgyi gyűjteményi anyagot, amely e tanulmány alapját képezte. Köszönettel tartozom Dr. Szemán Attila úrnak, a soproni Központi Bányászati Múzeum főmuzeológusának értékes kritikai észrevételeit, amelyeket az erdész egyenruhákat taglaló tanulmányom áttekintése során megfogalmazott.

65 Uo. 762. p.

66 Szabályzat a kincstári erdőtisztek és az erdők állami felügyeletével megbízott királyi erdőfelügyelőségi személyzet által viselendő egyenruháról. In: Erdészeti Lapok 21. (1881) 11. 1126. p.

67 *Bende Attila*: A bányász és az erdész diákok kardviselése 1839-től a második világháborút követő politikai átalakulás időszakáig. In: OMBKE Hírlevél 27. 2021. 12–15. p. (2021. július .9.) (A továbbiakban *Bende*, 2021b.) <https://www.ombkenet.hu/index.php> (Letöltés 2022. augusztus 10.)

68 *Zeidler Miklós*: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány Budapest, 2020. 137. p.

69 *Bende*, 2021b.

CSEPREGI JANKA JÚLIA

ROMA NŐK A RAVENSBRÜCKI TÁBORBAN: ÖT MAGYAR „POLITIKAI FOGOLY” SORSA A PORRAJMOS IDEJÉN

Bevezetés

A magyarországi roma holokauszt eseményei nagyrészt feltáratlanok, egy-két szakirodalmi műtől eltekintve¹ nehéz mély és átfogó képet kapni a magyar történelem e tragikus fejezetéről. A kutatási folyamatot az is hátráltatja, hogy kevés a felhasználható forrás, ráadásul a második világháború után évtizedeknek kellett eltelniük, amíg a Soá népirtásként való elismerése után a romák üldöztetése is a társadalmi diskurzusba kerülhetett. Még ma sem magától értetődő az a törekvés, hogy a romákat ért megaláztatások és a magyar bűnrészesség és felelősség a kollektív emlékezet részévé váljon. Kifejezetten elmaradottak a magyar kutatások az üldözött roma nők szempontjának vizsgálatában, pedig a túlélők beszámolóí alapján egyértelmű a ravensbrückeri kollektív női tapasztalat sajátos jellege.

A dolgozat öt magyar roma származású nő útján keresztül kínál rálátást a roma holokauszt, a Porrajmos történetének egy szeletére. Hódosi Magdolna, Horváth Zsuzsanna, Lakatos Julianna, Raffael Ilona és Sárközi Jenőné sorsában az a közös pont, hogy mindannyiukat cigány származásuk miatt deportálták 1944–45-ben a ravensbrückeri női koncentrációs táborba.² Interjúikat elemezve és azokat a nemzetiszocialista adminisztráció gyakran pontatlan és hiányos dokumentumaival összevetve, kirajzolódik egy út, amely az asszonyok magyarországi csendőrök általi elfogatásától kezdve a komáromi gyűjtőtáboron keresztül Ravensbrückbe vezetett. A koncentrációs táborban a roma származású nők közül többen a náci orvosok áldozatai lettek, akik kísérleteket végeztek rajtuk, és gyakran sterilizációt hajtottak végre. Ezt a tényt gyakran a nőiségükben megalázott visszaemlékezők is tabuként kezelik, mégis fontos ennek tematizálása, hiszen ez a beavatkozás meghatározhatta a túlélő nők egész további életét. A beszámolóí ritkábban elemzett aspektusa a háborút követő feldolgozási folyamat, amely a cigányok ellen elköve-

1 Példaként *Bársony – Daróczi*, 2005.; valamint *Katz*, 2005.

2 Dolgozatomban felváltva használom a roma és cigány megnevezéseket. Ennek oka, hogy bár a 'cigány' szónak létezik pejoratív értelmezése is, és emiatt egyes nyelvekben kerülendő a kifejezés használata, a magyar roma közösségek egy része ezt a kifejezést használja magára nézve. A cigány szót kizárólag a magyar roma népesség megnevezéseként használom.

tett bűn elismerésének, következésképp a kárpótlásnak hiányában, valamint az üldöztetés meg nem szűnte miatt gyakorta a mai napig traumáktól terhelt. A nőekkel készített interjúkban megfigyelhető az idő és a társadalmi jelenségek hosszútávú emlékezetten hagyott nyoma is.

A tanulmány a ravensbrücki levéltárból származó források és a túlélő nőkkel készített interjúk segítségével, a makrotörténetet a mikrotörténelemmel összefűzve tesz kísérletet a rekonstrukcióra, emellett célja az is, hogy a téma sajátosságából és az emlékezés megkésetttségéből adódó „foltokat” és bizonytalanságokat, ha nem is tisztázza, de miértjüket megmagyarázza, és ezzel nemcsak a történeti összefüggések, hanem jelenünkben is aktuális kérdések megértéséhez járuljon hozzá.

A novemberi cigányrazzia és Komárom: a magyar felelősség kérdése

Elsőként be szeretném mutatni a vizsgált visszaemlékezők második világháború előtti környezetét és a német koncentrációs táborokba való elhurcolásuk előtt történeteket. E tanulmány keretein belül nem célom tárgyalni a roma holokauszt magyarországi eseményeit; a tömeggyilkosságokat, a cigányrazziákat, a komáromi fogolytábor történetét. Ezekre vonatkozóan már rendelkezésünkre áll magyar nyelvű szakirodalom, itt csupán az általam vizsgált nők életútját közvetlen érintő események rövid bemutatására szorítkozom.

Az egyik magyar származású roma visszaemlékező, Hódosi Magdolna 1927-ben született, és Sopronperesztegről hurcolták el a magyar csendőrök 1944 novemberében.³ A peresztegi letartóztatottakat november 3-án a komáromi Csillagerődbe, majd a munkaképeseket a dachau koncentrációs táborba szállították kényszermunkára.⁴ Beszámolója szerint két másik cigány lánnyal deportálták, a többi sopronperesztegi letartóztatott (16–17 fő) nem volt roma származású. A peresztegi transzportból egyedül ő tért haza. Egy másik asszony, Horváth Zsuzsanna Szombathely mellől, Ondódról (a mai Torony község) származik.⁵ A

3 Hódosi Magdolnával két interjú készült, az egyiket Katz Katalin készítette 1996-ban (*Katz*, 1996, Hódosi), a másik egy Bernáth Gábor szerkesztette kötetben jelent meg 2000-ben (*Bernáth*, 2000, Hódosi). Hódosi Magdolna életútjáról minden információm ebből a két interjúból származik. A továbbiakban csupán a szószerinti idézéseknél jelölöm meg őket hivatkozásként.

4 *Bársony – Daróczy*, 2005. 173. p.

5 Horváth Zsuzsanna visszaemlékezése 2004-ből (*Horváth*, 2004.) Horváth Zsuzsanna életútjáról minden információm ebből a szövegből származik. A továbbiakban csupán a szószerinti idézéseknél jelölöm meg hivatkozásként.

családja muzsikus cigány család volt; jómódban éltek a magyarokkal együtt. A zenélés mellett a családfő szerződéses munkákat is vállalt. Az 1930-ban született Zsuzsanna vallásos katolikus neveltetést kapott. Az ondódiakat 1944 november első napjaiban Szombathelyre szállították, majd innen a komáromi táborba kerültek.⁶ Zsuzsanna és társai végig egy transzportban maradtak, az elhurcolt 25 főből 12-en tértek vissza. Zsuzsannával egykorú volt Lakatos Julianna, akit 9 testvére mellől hurcoltak el a csendőrök Pápaderecskéről.⁷ Julianna családja jól élt a háborút megelőző években: gazdagabb emberekhez szegődtek el dolgozni, bekapcsolódtak a kereskedelembe. A pápaderecskei cigányokat 1944 novemberében ugyancsak Komáromba szállították.⁸ Julianna két fiútestvére és édesapja életüket vesztették a roma holokausztban. A negyedik emlékező, Raffael Ilona 1928 augusztusában született a Heves megyei Adácson, az asszonyok közül egyedül kelet-magyarországiént.⁹ A hat gyermeket nevelő édesapja Budapestre járt dolgozni a vasútnál, míg Ilona idősebb testvérei summásokként kerestek pénzt. Az adácsi elhurcoltakból csak nagyon kevesen tértek haza,¹⁰ Ilona apja is életét vesztette a háború alatt. Végül Horváth Zsuzsannához hasonlóan Sárközi Jenőné is a Vas megyei Ondódról származik.¹¹ 1923-ban született muzsikus cigány családban. A magyarokkal vegyülve, jómódban éltek, cigány identitásukat egyáltalán nem tartották számon sem ők, sem a falubéliek. 12 éves korától fogva féltestvéreivel együtt dolgozott; uradalmakba jártak mezőgazdasági munkára, emellett az iskolában elvégzett kilenc osztályt. A deportálást az ondódi cigányokkal együtt élte végig, és egyike volt a 12 túlélőnek.

A roma lakosság összeszedését és a komáromi Csillagerődbe szállítását Hajnácskőy László csendőr alezredes 1944 november 2–3-án indította el a Bel-

6 *Bársony – Daróczy*, 2005. 165. p.

7 A Lakatos Juliannával készült interjú Bernáth Gábor kötetében jelent meg 2000-ben (*Bernáth*, 2000., Lakatos). Lakatos Julianna életútjáról minden információm ebből a szövegből származik. A továbbiakban csupán a szó szerinti idézéseknél jelölöm meg hivatkozásként.

8 *Bársony – Daróczy*, 2005. 166. p.

9 A Raffael Ilonával készült interjú ugyancsak Bernáth Gábor kötetében jelent meg 2000-ben (*Bernáth*, 2000., Raffael). Raffael Ilona életútjáról minden információm ebből a szövegből származik. A továbbiakban csupán a szó szerinti idézéseknél jelölöm meg hivatkozásként.

10 *Bársony – Daróczy*, 2005. 135. p.

11 Sárközi Jenőnével Daróczy Ágnes készített interjút 2000-ben (*Daróczy*, 2000., Sárközi). Sárközi Jenőné életútjáról minden információm ebből a szövegből származik. A továbbiakban csupán a szó szerinti idézéseknél jelölöm meg hivatkozásként.

ügyminisztérium VII. osztálya és a Honvédelmi Minisztérium parancsára.¹² A razzia az ország nyugati részén élő cigány népességet érintette, és célja a cigányság összegyűjtése, majd kényszermunkára való elhurcolása volt a német koncentrációs táborokba. 1944 novembere és decembere között négy ilyen letartóztatási razzit hajtottak végre.¹³ Az akció során összeszedett embereket szinte kivétel nélkül a Komáromi Magyar Királyi Katonai Internáló Táborba szállították, amely 1944 végén átmenő táborként működött, és innen indultak a transzportok a Harmadik Birodalom felé. A fővárosból és vonzáskörzetéből összeszedett cigányokat az óbudai téglagyárban gyűjtötték össze.¹⁴

A vizsgált öt visszaemlékező mindegyikét a novemberi razzia során hurcolták el egy-egy megálló beiktatásával Komáromba. Hódosi Magdolnát november 3-án Sopronperesztegről 11 testvére mellől vitték el a csendőrök, édesanyja ekkor munkaszolgálatos férjét látogatta meg Németországba való elszállítása előtt. A gyerekeket nem hurcolták el, hiszen munkaképes emberekre volt szükségük, ám a letartóztatás indokát ekkor még leplezték. Magdolna így mesél letartóztatásáról: „*Kérdik, hogy hol dolgoztunk, én meg mondom annak a falunak a nevét, ahová éppen eljártunk répát, krumplit szedni. Erre azt mondja, hogy valami ott elveszett. Ha nem ti loptátok el, visszajöhettek. [...] Azt mondták, elvisznek bennünket a nagycenki őrsre, ott ha tisztázunk mindent, visszajöhetünk. Akkor már tudtam, hogy mi van.*”¹⁵ Raffael Ilona, Sárközi Jenőné és Horváth Zsuzsi esetében is eltakarták a valódi úti célt az esetleges ellenállás megelőzésének céljából. „*A csendőrök, meg két előjáró azt mondták, hogy nem kell megijedni, csak öltözzünk fel, mert Sárvárra visznek bennünket a cukorgyárba dolgozni. Hát, én nem féltém a munkától, mert gyerekkorom óta dolgoztam, nem ijedtem meg.*”¹⁶

A zsidók szisztematikusan történő elhurcolásától a romák esete merőben eltér például abban, hogy csak munkaképeseket szállítottak el, és egyes esetekben a csendőrök hajlandók voltak kivételt tenni. Hódosi Magdolna beszámol róla, hogy vele együtt letartóztatták bátyját is, azonban később őt elengedték, hiszen ő volt a falu molnára, és nélküle nem működött volna a termelés. Horváth Zsuzsi pedig megemlíti a vele készült interjúban, hogy apját is elengedték annak figyelembevételével, hogy szerződéses munkája volt. Bátyja különleges esetéről pedig így beszél: „*A bátyám, Károly katona volt. Tudta mi történt. Keresett is bennünket.*

12 Bársony – Daróczi, 2005. 12., 28. p.

13 Bársony, 2005. 28. p.

14 Bársony, 2005. 12., 28. p.

15 Bernáth, 2000, Hódosi. 80–81. p.

16 Horváth, 2004.

[...] *Ki akarta deríteni, hogy mi az oka annak, hogy elhurcoltak bennünket. Ő sem tudott megnyugodni, ugye. A férfiakat már korábban elvitték katonának. Az idősebb korosztályban lévő férfiakat meg elvitték Sárvárra munkaszolgálatra. Ő nem tudott belenyugodni abba, hogy miért vitték el őt katonának akkor, amikor fajgyűlölet van.*¹⁷

A csendőrök és magyar katonák e gyakorlata arra enged következtetni, hogy a német nemzetiszocialista vezetés nem rendelte el a magyar cigányság teljes kiirtását, ők a magyar hatóságoktól a kényszermunkások biztosításában kértek segítséget. Ezt igazolja az is, hogy a komáromi gyűjtőtáborból egy-két heti ott tartózkodás után kiválogatták a munkaképes fiatalokat, az édesanyákat és gyerekeiket pedig hazaengedték.¹⁸ Ugyanakkor a romák elszállítása nem spontán akció volt, a razziát átgondolt tervezés előzte meg. Az asszonyok beszámolnak arról, hogy a komáromi úti cél elérése előtt csoportjaik megálltak más falvakban, városokban, hogy összegyűjtsék az ottani cigányokat. Például a sopronperesztegi Hódosi Magdolna transzportját először Nagycenkre szállították, majd Sopronban vagonírozták be, később Bükön és Csepregen megállva felvették az ottani letartóztatottakat. Horváth Zsuzsi és Sárközi Jenőné társainak pedig Toronyról Szombathelyre kellett gyalogolniuk, ahol már ott voltak a szombathelyi, körmendi és büki cigányok, és ahol őket titokban, az éj leple alatt vagonírozták be. Fontos megemlíteni azt is, hogy a razzia során nem csupán a romákat tartóztatták le, hanem elhurcolták a bujkáló vagy transzportjukból elszökött zsidó személyeket is.¹⁹ Raffael Ilonát és letartóztatott társait például a hatvani zsinagógában tartották fogva a tovább szállításuk előtt egy hétig.

A komáromi Csillagerőd körülményeit egyes visszaemlékezők a német koncentrációs táborokénál is szörnyűbbnek írják le. Hódosi Magdolna beszámol róla, hogy új ruhát letartóztatásuk után legelőször a németországi lágerben kaptak; Komáromban nem volt tisztálkodási lehetőség sem, és emiatt már itt elkezdődött a betegségek és tetvek terjedése. Lakatos Julianna a komáromi körülményekről így mesél: *„Se szalma, se semmi, csak a flaszteron feküdtünk a bunkerokba. Egymás hátán elfértünk. A zsidókat előttünk lévő nap vitték el [...]”*²⁰ Bár 1944 szeptember 12-én a Csillagerődbe kb. 100 fős német csendőri alakulatot telepítettek,²¹ a

17 Horváth, 2004.

18 Bársony, 2005. 12. p.

19 Szita, 2009. 68. p. Hódosi is megemlíti, hogy az ő csoportjukban csak hárman voltak roma lányok.

20 Bernáth, 2000, Lakatos. 50. p.

21 Szita, 2009. 68. p.

beszámolók kiemelik, hogy magyar katonák tartották fent a rendet a táborban. A magyar részvételtől keserűen nyilatkozott Sárközi Jenőné: „Az előljáróság, a bíró, a jegyzőség, ezek csinálták ezt az egészet. Magyar csendőrök szedtek össze bennünket, Komáromba is magyar csendőrök voltak, meg magyar katonák, azok voltak szolgálatba, majd ott vettek át bennünket a német katonák.”²² Mint már említettem, pár hét után a foglyokon szelekciót hajtottak végre: a munkaképeseket kényszermunkára szállították, a gyerekeket és betegeket azonban hazaengedték. A táborban gyakoriak voltak a szökési kísérletek is.²³ A komáromi gyűjtőtábor esete egyedülálló abból a szempontból, hogy a foglyok adminisztrációja már a bevagonírozás előtt megtörtént. A magyar hatóságok a német náci dokumentációnál egyszerűbb módon, azonban személyekre lebontva jegyezték fel az elhurcoltak legfontosabb adatait.²⁴ A romákat politikai okokból elhurcoltakként, „társadalomellenes” mivoltukért tartóztatták le, a foglyokat a magyar adminisztráció is politikai bebörtönzöttekként kezelte. A komáromi dokumentáció sajnos teljesen elveszett.²⁵

Az elhurcolás és a komáromi bebörtönzés eseményei egyre inkább arra vallanak, hogy a roma lakosság meghurcoltatásában nagy szerepe volt a magyar hatóságoknak, a magyar csendőrségnek és katonaságnak. A roma holokauszttal kapcsolatos megállapítások gyakori tévedése az, hogy a magyarországi Porrajmos döntően a nyilasok hatalomátvétele után öltött formát.²⁶ Elég azonban pár döntő tényre figyelembe vennünk, amelyek alapján az előzővel ellenkező következtetésre jutunk. A magyar társadalom és a Horthy-rendszer vezetőségének felelőssége és bűnrészesége alapvető igazolást nyer, ha számba vesszük a már az 1920-as években elkezdődő és ismétlődő cigányrazziákat, az 1940-ben elrendelt, kizárólag cigányokra vonatkozó ujjlenyomat nyilvántartást, a magyar országgyűlésben a háború közben ismétlődő felszólalásokat, amelyek a zsidókérdés után a cigánykérdés végleges megoldását szorgalmazták, valamint az 1944 nyarán cigányok számára Magyarország területén létrehozott internáló táborokat, illetve katonai kényszermunkatáborokat.²⁷ A magyar csendőrség és a magyar társadalom legsúlyosabb, a roma társadalom ellen elkövetett bűncselekményei; a lajoskomáromi, lengyeli, dobozi, várpalotai tömeggyilkosságok pedig éppen elegendő alapot

22 Daróczi, 2000, Sárközi. 2. p.

23 Szita, 2009. 71. p.

24 Szita, 2009. 71. p.

25 Szita, 2009. 77. p.

26 Bársony, 2005. 404. p.

27 Bársony, 2005. 402. p., Bársony – Daróczi, 2005. 10–13. p.

szolgáltatnak arra, hogy a magyar felelősségnek megléte nem, legfeljebb mértéke lehessen tudományos vita tárgya.

A roma transzportok a levéltári és szóbeli források tükrében

A Magyarországról a Harmadik Birodalom koncentrációs táboraiba indított transzportok, illetve a deportált emberek számát nagyon nehéz megállapítani, különösen a roma foglyok tekintetében. A kutatás elmaradottságát a téma iránt mutatott csekély érdeklődés mellett az is magyarázza, hogy a vonatkozó dokumentumokat vagy megsemmisítették, vagy a háborút követő évtizedekben elvesztek. A roma származású deportáltak esetében azonban az a kevés transzportlista, amely fennmaradt, sem feltétlen járul hozzá a történetek mélyebb feltárásához. A romák elszállítása a háború egy olyan végső szakaszában történt, amikor az adminisztráció már sokkal pontatlanabban és igénytelenebbül működött, mint amit a háború első szakaszában megfigyelhetünk. Ez a forráshiány az egyik oka a „számháborúnak”, amelyet a kor kutatói gyakorta játszanak: különböző történészek nagyságrendekkel eltérő eredményekre jutottak, amikor a roma holokauszt magyar áldozatainak számát kívánták megállapítani.

A magyar tudományos diskurzus jelenlegi állásától függetlenül azonban a ravensbrücker tábor történetét feldolgozó német nyelvű szakirodalom általában kiemeli, hogy a roma foglycsoporton belül magas volt a magyar származásúak aránya.²⁸ Ravensbrückbe és altáboraiba 1944–45 őszén és telén, azaz már az auschwitzi „Zigeunerlager” felszámolása után kb. 5000 magyar cigány foglyot szállítottak,²⁹ a legtöbb transzport közvetetten vagy közvetlenül a komáromi Csillagerődből érkezett.³⁰ Ezenkívül a budapesti és Budapest vonzaskörzetében élő romákat, mint korábban a zsidókat, az óbudai téglagyárba gyűjtötték össze, és onnan válogatás nélkül — tehát a munkaképes személyeken kívül gyerekeket és időseket is — 1944 novemberében és decemberében Ravensbrückbe deportálták.³¹ A magyar szakirodalom a Magyarországról a ravensbrücker táborba deportált romák közül 728 személyt tud név szerint azonosítani, akiknek a döntő többségük

28 *Danckwortt*, 2012. 81., 85. p.; *Strebel*, 2003. 136. p.

29 *Zimmermann*, 1996. 292. p.

30 *Danckwortt*, 2012. 81., 85. p. A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint november 28-án, december 1-jén és december 7-én indult közvetlen transzport Ravensbrückbe, de feltételezhetően a transzportok száma ennél jóval több volt. *Bársony*, 2015. 152. p.

31 *Bársony*, 2015. 152. p.

fiatal nő volt.³² Nem szabad elfelejteni, hogy a Magyarországról elhurcoltakon kívül sokan voltak még magyar nyelven beszélő cigányok a határon túli területeken is, így például az 1939-ben Burgenlandból deportáltak nevei között számos magyar név is felbukkan,³³ valamint a szlovákiai cigány transzportok között is voltak magyar származásúak.³⁴ A Bársony–Daróczi szerzőpáros lokális kutatásai alapján³⁵ megállapítható, hogy Ravensbrückbe szinte kizárólag az ország nyugati feléről, pontosabban a Dunántúlról deportálták a cigányokat. Ennek oka vélhetően a Vörös Hadsereg közeledése volt. A Komáromba, majd — közvetlenül vagy közvetetten — Ravensbrückbe deportáltak jellemzően Sopron, Szombathely, Pápa, Pécs és Budapest vonzáskörzetéből származtak.

A fennmaradt dokumentumok alapján a legnagyobb Komáromból érkező roma transzport november 28-án érkezett Dachauból Ravensbrückbe.³⁶ A november 28-i, 129-es számú „Sondertransport” a budapesti német Sicherheitspolizei utasítására indult,³⁷ és a romák mellett zsidó foglyokat is szállított;³⁸ mindkét csoportot politikai üldözöttekként. Strebel Ravensbrück-monográfiájában azt állítja, hogy az 1036 főt számláló transzportban 290 magyar cigány volt,³⁹ ez a szám a dachaui transzportlista alapján igazolható.⁴⁰ A foglyok a nyugat-magyarországi régióból származtak, köztük volt az öt vizsgált visszaemlékező mindegyike. A dachaui táborba november 14-én és 18-án is érkeztek transzportok, amelyek sok

32 Ehhez lásd a Bársony, 2015. lista mellékletét.

33 Strebel, 2003. 136. p.

34 Philipp, 1999. 329. p., Strebel, 2003. 135. p., Danckwortt, 2012. 85. p. Az egyik szlovák transzport, amely 15 magyar cigányt is szállított, Késmárkból érkezett Ravensbrückbe 1945 január 18-án.

35 A szerzőpáros könyvében felsorolt települések, ahonnan Ravensbrückbe deportálták a roma lakosságot: Baksa, Bánfa, Budapest, Bük, Csót, Erzsébet, Fertőrákos, Gesztreg, Gutorföldre, Horvátzsidány, Kispest, Komárom, Lábatlan, Ondód, Pereszteg, Perkáta, Rákospalota, Sárvár, Soroksár, Szigetcsép, Torony, Újpest, Vép, Vép-Sándorháza. Bársony – Daróczi, 2005. 185–224. p. Természetesen a felsorolt településeken kívül máshonnan is szállíthattak embereket a ravensbrücki táborba.

36 Strebel, 2003. 135. p., Philipp, 1999. 324. p., Bársony, 2015. 152. p.

37 Bársony – Daróczi, 2005. 76. p.

38 A visszaemlékezők is több helyen említik, hogy a környéki zsidókkal együtt szedték őket össze és szállították tovább Komáromból. Pl., „Akivel Komáromba kerültem, ha magyar volt, ha roma, mind ott volt a vagonban.” Bernáth, 2000, Hódosi. 81. p.

39 Strebel, 2003. 135. p.

40 Zugangsbuch, 989786–9899803.

roma foglyot szállítottak.⁴¹ A dachau-i tábor ebben az időszakban teljesen túl volt zsúfolva, a magyar foglyok csak átmenetileg tartózkodtak itt, mielőtt továbbszállították őket Ravensbrückbe vagy Buchenwaldba.⁴²

A náci adminisztráció dokumentumait a túlélők beszámolóival összevetve gyakran eltéréseket, ellentmondásokat tapasztalhatunk. Az egymással ellentétes információk sok esetben az SS-adminisztráció a háború végső időszakára különösen jellemző pontatlanságából adódnak, azonban felmerülnek olyan esetek is, amikor az emlékezet évtizedek alatt történő kopása, átírása, átalakulása képezi az eltérések okát. Erre az egyik példa az auschwitz-i tábor nevének megemlézése olyan túlélők visszaemlékezéseiben is, akik valójában nem jártak az azóta a holokauszt jelképévé vált haláltáborban.

Ez a jelenség az általunk vizsgált visszaemlékezések közül kettőben is megjelenik. Kolompárné Lakatos Julianna így számol be: *„akkor majd onnajt elvittek egyenesen Dachauból, mikor egy hónapig ott voltunk, elvittek minket Auschwitzba. Auschwitzban három éjjel, meg három nap minket a havas eső, kint az udvaron esett és ott álltunk sorakozóba és nem vittek bennünket a lágerbe. Akkor bevittek bennünket a gázkamrába lekopasztottak minden hunnant, akkor átfürdettek minket.”*⁴³ A visszaemlékezés többször⁴⁴ is megemlíti az auschwitz-birkenau-i tábor nevét olyan események leírásakor, amelyek — az interjú többi vonatkozó részéből következően — a ravensbrücki női táborban történtek meg. A transzportlisták, amelyeken Lakatos Julianna neve megjelenik, valamint a róla készült dokumentációk egyértelműen arra engednek következtetni, hogy Julianna nem járt Auschwitzban: több, egymást alátámasztó iratból kiderül, hogy Julianna november 20-án érkezett meg a dachau-i táborba, december 1-jén pedig Ravensbrückben regisztrálták.⁴⁵ Hasonló Horváth Zsuzsanna helyzete, akit állítása szerint Dachau után Auschwitzba szállítottak, majd ezután Ravensbrückbe. a dokumentáció Zsuzsanna esetében is mást állít: Horváth Lakatossal együtt Dachauban érkezett novemberben, majd Ravensbrückben december 1-jén regisz-

41 Zugangsbuch, 9899685–9899715., Zugangsbuch, 9899755–9899780.

42 Bársony – Daróczy, 2005. 75–76. p. A szerzőpáros azt állítja, hogy a dachau-i táborban összesen 1126 cigány magyar fogoly fordult meg, 161-en itt veszítették életüket, 818 személyt más táborokba szállították át. Csúpan 144 főt ért a dachau-i táborban a felszabadítás.

43 Katz, 2005. 24. p.

44 Lakatos elmeséli egy helyen azt is, hogy még egyszer Birkenau felé vitték három és fél hónap raboskodás után. Feltételezhető, hogy Julianna itt a ravensbrücki tábor kiürítésekor indított halálmenetre gondol. Katz, 2005. 24. p.

45 Schreibstubenkarten, 10691398.

rálták új fogolyként.⁴⁶ A beszámolóknak ellentmond az a tény is, hogy 1944–45 fordulóján a Vörös Hadsereg közeledése miatt már nem deportáltak transzportokat Auschwitzba; ott már inkább a felszámolás folyamata zajlott.⁴⁷ Ezenkívül Lakatos Julianna érdekes módon a gázkamra fogalmát is megemlíti, azonban a szót az ismerttől eltérő értelemben használja, a táborba érkezést követő procedúra helyszínéként.

Mi lehet az oka annak, hogy több visszaemlékező következetesen Auschwitzot említi meg fogva tartási helyeként, valamint hogy Lakatos Julianna a gázkamra fogalmát is eltérő kontextusban használja a vele készült interjúban? Feltehetőleg az Auschwitz név felülreprezentált jelenléte a visszaemlékezésekben arra vezethető vissza, hogy a második világháború utáni évtizedekben — és valójában még napjainkban is — a nyilvános közbeszédben az auschwitz-birkenai tábor vált az emberirtás jelképévé, és ennek következményeként e név forog a leginkább közszájon.⁴⁸ Sokan, így valószínűleg a roma származású visszaemlékezők sem ismerik a többi tábor nevét, az egész haláltábor-fogalom automatikusan Auschwitz nevével kapcsolódik össze. Ugyanez lehet a gázkamra szokatlan kontextusban való megemlézése is: a haláltáborok borzalmainak jelképe lett a gázkamra, függetlenül attól, hogy rengeteg ember nem a gázkamrák áldozataként vesztette életét a táborokban. Ezenkívül még fontos megemlíteni, hogy köztudottan a koncentrációs táborokba érkezéskor a halálra ítélt transzportokat zuhanyzónak álcázott gázkamrákba vezették, amely megtévesztés célja az volt, hogy ne törjön ki pánik vagy ellenállás a foglyok között. Lakatos Julianna emlékezetében feltételezhetően ez az ismert történet kapcsolódott össze az ő megérkezésének történetével, és így jöhetett létre a fogalomtársítás, amely miatt az „ártatlan” regisztrációs és fertőtlenítő épületeket gázkamrának nevezte. Véleményem szerint a jelenség magyarázata az előbb említettekén kívül még az is lehet, hogy a háború utáni évtizedekben a romák üldöztetése és szenvedései még nem váltak a társadalmi diskurzus részévé, bennük azonban Magyarországon a '80-as, '90-es évektől kezdődően feltámadt az igény, hogy megosszák és elismertessék a velük történeteket. Beszámolóikat pedig azzal próbálták hihetőbbé és meggyőzőbbé tenni, a roma holokauszt tényét elfogadtatni, hogy a már ismert, a zsidóktól hallott és a társadalom által elfogadott elemeket beépítették a saját emlékeik közé.

Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy a roma kultúra és emlékezet hagyományosan a zsidókéétől teljesen eltérő módon működik. Míg a zsi-

46 Individuelle Häftlings Unterlagen, 10097699.

47 Katz, 2005. 25. p.

48 Katz, 2005. 25. p.

dóság hosszú évszázadokra visszamenően gazdag írásbeliségen alapuló kultúrával rendelkezik, a cigányok esetében a kultúra és a történelem autentikusan szájhagyomány útján hagyományozódik.⁴⁹ A roma holokauszt elfogadásának és feldolgozásának folyamata többek között emiatt is később kezdődött el: míg a Soá túlélői már közvetlen a háború után elkezdték a velük történetek feljegyezését és feldolgozását, a romáknál ez a közösségi trauma évtizedekig a szóbeli hagyományban, a művészetben és a folklórban került kifejezésre.⁵⁰ Csupán a '80-as évek végétől kezdődött a többségi társadalommal közös feldolgozás, és még később a szisztematikus, tudományos alapú feltárás. Egy másik fontos különbség a zsidóság és a cigányság emlékezeti kultúrája között, hogy míg a zsidóknak az ókorig visszanyúló, hosszútávú emlékezeti hagyományuk van, a romáknál ez az emlékezési periódus rövidebb: történeteiket addig mesélik, amíg azoknak élő tanúi, vagy azok személyes ismerői még élnek.⁵¹ Az írásbeli kultúra és a hosszútávú emlékezet hiánya miatt a visszaemlékezésekben felmerülnek dokumentumokkal nem igazolható állítások, belső vagy külső ellentmondások, erre tipikus példa a számok, nagyságrendek eltévesztése például egy transzport nagyságának becslése esetében.⁵² Raffael Ilona így viszonyult a számok kérdéséhez: „*A gyűjtőtáborba annyian voltunk, hogy ez a falu kevés, kevés. Egy barakkban olyan száz-százötven ember; hosszú barakkok voltak. Ki tudja, hány ilyen barakk volt, nagyon sok. Nem gondoltam én azzal, csak sírtam éjjel-nappal. Istenem, mi van anyámmal meg az apró gyerekekkel. Hol lehet az édesapám? Tudtam én azt megjegyezni, hogy hányan vagyunk meg mint vagyunk?*”⁵³

Ennek következtében egyes kutatók nem tekintik hiteles forrásnak a szemtanúk beszámolóit, és ragaszkodnak a hagyományos, hivatalos történetírás alapjainak tekinthető dokumentumokhoz és iratokhoz még akkor is, ha ezek nagyon hiányosak, és téves következtetésekhez vezethetnek.⁵⁴ Különösen jellemző ez a

49 Katz, 2005. 7. p.

50 Katz, 2005. 8. p., Bársony, 2005. 407. p. Lásd Bari Károly költői és folklórkutatói munkásságát.

51 Katz, 2005. 14. p.

52 Katz, 2005. 24. p.

53 Bernáth, 2000, Raffael. 64. p.

54 Az egyik ilyen kutató a sok tudományos érdemet szerzett Karsai László, aki „A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945” című művében azt bizonyítja, hogy valójában nem létezett a Soához hasonló roma holokauszt. Karsai tudománytalannak tartott minden, nem iratokon alapuló megállapítást, így ő maga csupán a kárpótlási folyamat listáiból dolgozott és ennek alapján állapította meg, hogy a roma holokauszt áldozatainak és érintetteinek száma elenyésző volt. Köztudott azonban, hogy a roma holokauszt áldozatai kárpótlását előirányzó akció a cigány

pontatlanság a romák deportálásának időszakára, az 1944–45-ös év fordulójára, amikor a náci adminisztráció igénytelenebb és hibákat halmozó módon működött. Az SS-tisztek számára idegen hangzású nevek és személyes adatok elírása mindennapos volt,⁵⁵ nem is említve azt a számos téves következtetésre vezető gyakorlatot, hogy a magyar származású roma foglyokat nem „Zigeunerként”, hanem politikai foglyokként tartották számon. Fontos tehát megjegyezni, hogy az emlékezések értékéből az előforduló tévedések, ellentmondások nem vesznek el, hiszen ezek azok a források, amelyekkel a rendkívül hiányos dokumentációs forrásanyagot kipótolhatjuk, és a kettőt egymással összevethetjük. Ehhez természetesen nélkülözhetetlen a kellő forráskritika alkalmazása, valamint az *oral history*-n alapuló interjúk anyag esetében nem csupán a tartalom, hanem az ahhoz vezető társadalmi és emlékezési folyamat megfigyelése és elemzése.

A ravensbrücki tábor

A következőkben röviden be szeretném mutatni a ravensbrücki női koncentrációs tábor történetét és a tényezőket, melyek miatt a tábor egyedülálló volt a Harmadik Birodalom határain túlra is kiterjedő lágerkomplexumon belül.

A ravensbrücki lágert 1939. május 15-én hozták létre központi, nőknek kialakított gyűjtőtáborként.⁵⁶ A helyszín kiválasztása a természeti és infrastrukturális adottságok alapján indokolt: a vasútvonal közelsége, valamint a természeti határok (tó, folyó, erdő) alkalmassá tették a Fürstenberggel szemben lévő síkság táborra alakítását. A központi, női láger területe a háború éve alatt folyamatosan növekedett és lágerkomplexummá fejlődött: kialakult egy ipari rész, ahol textilgyártó üzemben dolgoztatták a foglyokat, ezenkívül a Siemens-Halske is fenntartott egy üzemet a láger területén. 1941-től fennállt a női barakkok mel-

társadalom csak egy rendkívül szűk rétegét érte el, így a kárpótlást igénylők számából nem lehet az áldozatok valódi nagyságrendjére következtetni. *Katz*, 2005. 21. p.

55 A Hódosi Magdolnáról fennmaradt náci dokumentumok egy tipikus példáját szolgáltatják a folyamatosan ismétlődő elírásoknak. Hódosi Magdolna neve különböző dokumentumokon négy változatban szerepel: Magdalene Hodessy, Hodossi Magdalene, Hodossy Magdalene és Hódossy Magdalene. A fiatal lány eredeti, magyar neve egy iraton sem szerepel. Szülőfaluja, Sopronpereszteg is mindenféle következetességet nélkülözve több változatban jelenik meg (Peresteg, Perssteg, Peresztteg). Individuelle Häftlings Unterlagen, 10097699., Alphabetisches Verzeichnis, 9902806., Veränderungsmeldungen, 3766678., Zugänge, 9915089.

56 A ravensbrücki táborról szóló fejezet a ravensbrücki állandó kiállítás katalógusa (*Beßmann*, 2013.) alapján készült.

lett egy kisebb férfitábor is kb. 20.000 fogollyal, 1942-ben pedig felépült az ún. Jugendschutzlager Uckermark,⁵⁷ ahol fiatal lányokat tartottak fogva. A komplexum legkiterjedtebb egységei pedig a hadiiparnak termelő altáborok voltak; a ravensbrücki koncentrációs táborhoz összesen 44 ilyen alárendelt kisebb tábor tartozott, ahol kényszermunkát végeztek a foglyok. 1944 júniusától kb. 31.000 női foglyot továbbítottak altáborokba, összesen 54.000 nő és 17.000 férfi dolgozott valamely Ravensbrückhöz tartozó hadiipari üzemben, köztük sokan magyarok is. Az 1939. május 15. és 1945 április 30. között fennálló koncentrációs táborban összesen kb. 132.000 női fogoly fordult meg 40 nációból. A tábor különlegessége, hogy az anyák együtt maradhattak gyerekeikkel, akik nem kerültek egyből szelekcióra, mint más haláltáborokban. Ravensbrückben kb. 800 gyermeket tartottak fogva, emellett sok csecsemő a táborban született; nekik szinte semmi esélyük nem volt a túlélésre.

A tábor felügyelete az SS kezében volt, azonban a nőknek kialakított táborban a felügyelők tartottak rendet. A felügyelők nem lehettek tagjai az SS-szervezetnek, hanem annak alkalmazásában álltak. Az állás a Harmadik Birodalomban társadalmi elismertséggel és nőként kiemelkedő fizetéssel járt. 1942–44-ig a ravensbrücki tábor a felügyelő nők kiképzési helyeként is működött, így például a később Auschwitzban alkalmazott nők is megfordultak a táborban. A felügyelő nők elenyésző része ellen indult csak eljárás a háború után.

A foglyok között többségben a politikai foglyok voltak, kommunisták vagy ellenállók, akik a vörös színű megkülönböztető háromszöget hordták. A legtöbben Lengyelországból származtak, de voltak közülük franciák, németek, és orosz katonai foglyok is. A tábor fennállásának első pár évében a foglyok közül csak kevesen voltak zsidók. Ennek oka, hogy 1942-ben Himmler parancsára „zsidótlanították” a lágert: a zsidó foglyok egy részét a „14f13” akció keretén belül meggyilkolták, a többieket pedig Auschwitzba szállították. Csak 1944-ben, a front közeledésével kezdett el újra növekedni a zsidó fogvatartottak aránya, akiknek körülbelül a fele magyar származású volt. A foglyok között voltak még szintik és romák, akiket gyakran az „aszociálisok” fekete háromszögével bélyegeztek meg, Jehova tanúi, köztörvényes bűnözők, valamint a férfitáborban fogva tartot-

57 A Jugendschutzlagerben fennállása alatt kb. 1200, 16–21 éves fiatal lányt tartottak fogva, akik általában a német szociális ellátásból kerültek ki. A bebörtönzés oka sok minden lehetett: valakit „nevelhetetlennek” tartottak, voltak „bűnözők”, azonban az indok lehetett a roma származás vagy külföldivel fenntartott szexuális kapcsolat is. 1945 januárjában az uckermarki tábor fel számolták, és haláltáborra alakították, ahová a ravensbrücki munkaképteleneket szállították, kb. 6–8000 embert végeztek ki itt.

tak a nemzetiszocialisták által törvényen kívül helyezett homoszexuális férfiakat is. A tábor fennállásának kezdeti időszakában leginkább a Német Birodalom és Ausztria területéről származó foglyok voltak Ravensbrückben, később azonban a háború előrehaladtával az összes elfoglalt és megszállt területről deportáltak ide embereket. A lágerhierarchia több törésvonal mentén alakult ki: egyrészt a korábban érkezők jobb körülmények között éltek, hiszen az idő előrehaladtával a tábor fokozatosan túlszűföldött, és ők voltak azok, akiknek stabil szállása és munkakommandója volt, másrészt pedig előnyt élveztek a politikai és köztörvényes üldözöttek a faji üldözöttekkel szemben, akik a hierarchia legalján álltak, és a legalantasabb munkákat voltak kénytelenek végezni. Az SS a foglyok által betöltött funkciókat is létrehozott, amely jobb körülményekkel járt és kontrollt engedélyezett — többnyire a politikai és köztörvényes üldözötteknek - a többi fogvatartott felett, ezzel is feszültséget generálva és kijátszva a különböző foglyocsoportokat egymás ellen.

A háború előrehaladtával a foglyok száma folyamatosan növekedett, és a tábor teljesen túlszűföldött. Az életkörülmények hónapról hónapra romlottak: míg 1941-ig az étel mennyisége és minősége elviselhető volt, a későbbi években éhínség uralkodott; az újonnan érkezőknek már nem jutott foglyruha, és a higiénias viszonyok romlásával elkezdtek terjedni a különböző betegségek és járványok. A tábori kórház, a Revier nem tudta ellátni a rengeteg beteget és sebesültet, azonban az SS-orvosoknak ez nem is volt célja: figyelmüket inkább az áltudományos orvosi emberkísérleteik felé fordították, a betegeket hagyták szenvedni. Csupán a politikai foglyokból verbuvált néhány orvos és nővér foglalkozott a betegekkel, a szülő anyákkal és csecsemőikkel, azonban gyógyszerek hiányában és a borzasztó higiénias viszonyok között gyógyításra csak ritkán volt esély. Az ott dolgozó nővérek azonban gyakran emberek életét mentették meg azzal, hogy a „fekete listákon” lévő emberek nevét és foglyszámát kicserélték már elhunyt foglyokéval.

A fogvatartottak mindennapjait egész napos kényszermunka és az órákig tartó „Appell” tette ki.⁵⁸ A munka típusa jelentősen befolyásolta a nők túlélési esélyeit: míg a Siemens üzem fűtött csarnokban dolgoztatta a foglyokat, sokan — főleg zsidók és romák — egész nap teljesen hasztalan, ám nehéz fizikai munkát (homok vagy hó egyik oldalról a másikra lapátolása) voltak kénytelenek végezni sűrű és embertelen verések közepette. Viszonylagos biztonságot jelentett, ha valaki állandó munkacsoportban dolgozott például a textilüzemben, mert bizakodhatott ab-

58 Az Appell a foglyok naponta többszöri megszámlálásán kívül a nők kínzására is szolgált: az időjárás viszonyoktól függetlenül; akár mínusz fokokban a hóban is órákig kellett mozdulatlanul állni, aki kidőlt a sorból, azt brutálisan megverték.

ban, hogy a munka nélkül lévőket válogatják ki leghamarabb egy szelekciókor. A ravensbrücker tábor nem megsemmisítő táborként funkcionált, azonban rengeteg embert halt meg éhezésben, betegségekben, orvosi kísérletekben, a felügyelők kegyetlen veréseiben és a kényszermunka okozta kimerültségben. Az 1939-től 1945-ig tartó időszak nagy részében nem zajlott a táborban szisztematikus megsemmisítés, de időről időre voltak akciók (pl. eutanázia akció 1942-ben, „14f13” akció), sortüzek, amelyek sok fogoly halálát okozták. A ravensbrücker tábor 1944 decemberében megsemmisítő táborrá alakult, és 1945 januárjában létrejött az egyik barakkban egy átmeneti gázkamra. Az áldozatok száma nem ismert, becslések szerint az utolsó hetekben a gázkamrában kb. 5000 embert gyilkoltak meg, köztük több száz szintivel és romával.⁵⁹

A foglyok között 1944-ig csak elvétve voltak magyar származásúak, ők is a határon túli területekről származtak, hiszen a tömeges deportálások Magyarországról 1944 áprilisában kezdődtek. A ravensbrücker zsidó fogvatartottak 50%-a; 10.000 ember magyar származású volt, így vált 1944-ben meghatározóvá a magyar foglyok jelenléte. A magyar és szlovák zsidók és cigányok deportálása egybeesik a tábor legtúlzsúfoltabb időszakával; a frontvonal közeledése miatt Auschwitzból és a többi keletre eső táborból 1944 június és december között több, mint 52.000 embert szállítottak Ravensbrückbe. Ekkor érkeztek a varsói felkelést követő megtorlás áldozatai is. A tábor teljesen megtelt, ebből az okból kifolyólag 1944 augusztusában felállítottak egy nagy sátrat, amelybe rengeteg ember zsúfoltak be, és ahol Ravensbrückben a legmagasabb halálozási arány és a legszörnyűbb körülmények uralkodtak. Nagyon sok magyarnak csak ez a szállás jutott, sokakat pedig később altáborokba szállítottak tovább (pl. Malchowba, Retzow-Rechlinbe), ahol kényszermunkát kellett végezniük. A fogvatartottak nagyon sokat szenvedtek és kevesen éltek túl közülük, hiszen a tábor talán legborzalmasabb időszakában érkeztek.

1945 tavaszán a Vörös Hadsereg közeledésével felgyorsultak ez események: az SS a nagyon beteget és mozgásképteleneket megölte, a többi foglyot pedig evakuálta, és áprilisban halálmenetre indította. Korábban a nemzetközi Vöröskeleszt sokak életét mentette meg azzal, hogy fogságban lévő Wehrmacht katonákért cserébe foglyokat szabadított ki, és szállított többek között Svédországba. Az SS nagy energiát fordított arra, hogy az összes aktát és dokumentumot megsemmisítse, majd a tisztek és felügyelők elmenekültek. A táborban maradt mintegy 2000 súlyos beteget április 30-án érte a felszabadítás, de még a Vörös Hadsereg megérkezése után is nagyon sokan haltak meg. A halálmenetben is rengetegen

59 Fings, 2001. 83. p.

veszítették életüket. A ravensbrücki tábor területe a háború végeztével a szovjetek kezébe került, akik katonai támaszpontot létesítettek ott, amely 1994-ig állt fent.

Roma foglyok Ravensbrückben: a lágerhierarchia legalján

Mint korábban említettem, becslések szerint a hat év alatt kb. 130 ezer fogoly fordult meg Ravensbrückben, és ebből legalább 5000 szinti és roma volt.⁶⁰ A már említett kisebb kiterjedésű férfitáborban is volt pár száz roma fogvatartott.⁶¹ A roma fogvatartottak száma ennél valószínűleg jóval magasabb, hiszen például – mint később tárgyalni fogom – a magyar cigány származású foglyokat politikai üldözöttekként tartották számon, így a cigányokat összeszámoló statisztikákban nem jelennek meg.

Az első – kivételesen jól dokumentált⁶² – roma transzport a tábor kezdeti időszakában, 1939 június 29-én érkezett az ausztriai Burgenlandból, a 440 foglyot „aszociálisként” regisztrálták.⁶³ A magyar határhoz közel eső országrészről feltételezhetjük, hogy magyar nyelvű vagy valamely mértékben magyar identitású romák is érkezhettek, hiszen a listákon megjelennek magyar hangzású nevek (például Baranyai, Hódosi, Károly, stb.). A tanulmányban szereplő egyik roma aszszony, Hódosi Magdolna unokatestvére is ezzel a transzporttal érkezett a táborba.

Az egyik legfontosabb, a ravensbrücki tábor történetét feldolgozó nagymonográfia azt állítja, hogy a roma fogolycsoporton belül a legtöbben a Német Birodalom és Ausztria területéről származtak (75%), a maradék negyedrészt pedig cseh-szlovák, lengyel és magyar származású foglyok tették ki.⁶⁴ A magyarok arányát a szerző 5%-ra teszi, azonban itt újra meg kell jegyeznünk, hogy a magyar roma

60 *Füllberg-Stolberg*, 1994. 14–18. p., *Fings*, 2001. 80. p. Strebel ennél alacsonyabb számot közöl, szerinte csupán 2800 szinti és roma volt bizonyíthatóan a táborban, ám a szerző megjegyzi, hogy nagy bizonytalanság övezi ezt a kérdést. *Strebel*, 2003. 134. p.

61 *Danckwortt*, 2012. 85. p.

62 A roma fogolycsoportról általában nagyon szegény a forrásanyag, a burgenlandi transzportról azonban több információ áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy visszaemlékezések születtek erről az időszakról (pl. Rosa Winteré). A másik ilyen, forrásanyagban és visszaemlékezésekben (Walter Winter, Philomena Franz) bővelkedő időszak 1944 nyara, amikor sok munkaképes fiatal Auschwitzból Ravensbrückbe irányítottak a cigánytábor felszámolása előtt. *Danckwortt*, 2012. 89. p.

63 *Fings*, 2001. 80. p. A tábor működésének legelső időszakában is érkeztek romák Lichtenburgból, azonban a számuk még nagyon kevés volt. *Strebel*, 2003. 134. p., *Danckwortt*, 2012. 81. p.

64 *Strebel*, 2003. 134. p.

fogyokat politikai, másokat úgynevezett „aszociális” fogvatartottakként tartották számon, így valójában ezek a statisztikák keveset árulnak el a valódi arányokról. Az előbb említett csoportokon kívül Ravensbrückben voltak még olasz és dél-szláv származású szintik és romák is, valamint kisebb számban görögök, franciák és belgák.⁶⁵ Látható, hogy míg kezdetben csupán a Német Birodalom és Ausztria területéről, később azonban az összes elfoglalt és megszállt országból táborokba szállították a szintiket és romákat.

Köztudott, hogy bár a romákat a Harmadik Birodalomban faji-rasszista okokból üldözték, a koncentrációs táborokba törvényszegési eljárás útján kerültek, így az „aszociálisoknak” járó fekete háromszöget kapták.⁶⁶ Emiatt is nehéz a táborokban lévő szintik és romák számát megbecsülni, mert a bebörtönzés okaként sok esetben nem faji származásuk volt megjelölve. Az „aszociális” kategóriának nem volt körülhatárolható meghatározása, így számos indokkal be lehetett börtönözni a társadalomtól elzárt kivánt embereket. Így az elhurcolás indoka lehetett a lakóhely elhagyása,⁶⁷ jóslás vagy házalás,⁶⁸ német nőknek külföldiekkel, zsidókkal vagy romákkal való szexuális kapcsolata,⁶⁹ de sok cigány ellen azért indult eljárás, mert nem cigánnyal tartott fent viszonyt.⁷⁰ Természetesen nem romák is kerülhettek ebbe a kategóriába: hajléktalanok, koldusok, prostituáltak, deviáns életmódot folytatók, vagy egyszerűen olyanok, akik a nemzetiszocialista ideológiának nem megfelelő módon éltek. Egy 1941-ben kiadott törvény alapján „aszocialitás” miatt koncentrációs táborba lehetett kerülni.⁷¹ A roma holokauszt elismerése többek között emiatt ütközött nehézségekbe a háború utáni évtizedekben, hiszen az „aszociális” fogvatartottakat hivatalosan nem faji származásuk miatt, hanem törvényes úton, törvényszegésért hurcolták meg.⁷²

65 *Danckwortt*, 2012. 86. p.

66 *Strebel*, 2003. 134. p.

67 Egy 1939-ban bevezetett törvény megtiltotta a romáknak, hogy elhagyják a lakhelyüket. A cél az összes szintik és roma nyilvántartásba vétele volt egy tervezett szisztematikus deportálás előtt, ez az átmeneti állapot viszont végül évekig a gyakorlatban maradt. *Strebel*, 2003. 135. p.; *Fings*, 2001. 81. p.

68 *Danckwortt*, 2012. 82. p.

69 *Danckwortt*, 2012. 82. p.

70 *Fings*, 2001. 81. p. A nemzetiszocialista ideológia szerint az úgynevezett „Zigeunermischlinge”, azaz a keverékek még veszélyesebbek voltak a társadalomra, mert nem csoporton belül szaporodtak, hanem az árja társadalmat is „megfertőzték.” Ezek az emberek gyakran lettek kényszersterilizáció áldozatai. *Fings*, 2001. 29–31. p.

71 *Danckwortt*, 2012. 82. p.

72 Ehhez a kérdéskörhöz lásd még *Fings*, 2001. 80–81. p.; *Amesberger et alii*, 2020.

Érdekes módon a magyar származású roma deportáltak esetében más volt a gyakorlat. A magyar cigány foglyokat nem „aszociálisként”, hanem politikai üldözöttként regisztrálták,⁷³ így a politikaiaknak járó piros háromszöget kellett a rabruhára varrniuk. A romákat már a komáromi adminisztráció is politikai foglyokként regisztrálta, ennek oka vélhetően a romák faji alapú üldözésére vonatkozó jogszabályi háttér hiánya volt. A magyar visszaemlékezők is megemlítik ezt a szokatlan tapasztalatot.⁷⁴ Horváth Zsuzsanna külön ki is emeli ezt a jelenséget, megdöbbenését kifejezve: *„Politikai foglyoknak voltunk minősítve, mert az volt a karunkon. Be kellett varrunk, hogy politikai fogoly. Nekem akkor már mondták a zsidó nők, mert ők ugye tudtak mindent. Pedig mit tudtunk mi a politikáról? Semmit. Soha életemben, még eszem ágában sem volt a politika. Apám mikor szokott mesélni a fogságról, meg mikor háborúztak [I. világháború], azt hallottam, de különben más politikát én soha nem hallottam. Nem is tudtam, mire való a politika.”*⁷⁵ Ez a szokatlan gyakorlat – hasonlóképpen a megtévesztő és elhomályosító „aszociális” kategóriához – megnehezíti a bebörtönzött romák útjának követését. Ez az oka annak, hogy sok statisztikában a romák nagyon alacsony arányban jelennek meg. A ravensbrücki holokauszt emlékhely magyar fogvatartottokról szóló mappájában több ezer politikai üldözöttről és csak pár száz cigány rabról van szó,⁷⁶ míg feltételezhetően a politikaiak legnagyobb része maga is roma volt. Hasonlóan, amint már fentebb említettem, a Ravensbrückről szóló fő szakirodalmi mű szinti és roma foglyokat tárgyaló fejezete összesen 5%-ra teszi⁷⁷ a magyar cigányok arányát ugyanabból az okból kifolyólag. Ez a jelenség az egyik magyarázata annak, hogy miért nagyon nehéz a roma holokauszt magyar áldozatainak és érintettjeinek számát megbecsülni: még a náci adminisztráció forrásainak megmaradt csekély része is félrevezetheti a kutatókat.

Az európai roma holokauszt történetét, így a ravensbrücki koncentrációs tábor eseményeit sem lehet tárgyalni az auschwitzi „Zigeunerlager”⁷⁸ megemlézése nélkül. A cigánytábor jelentősége nem csupán abban rejlik, hogy egyedülálló volt amiatt, mert nemek szerinti válogatás nélkül, a családok egységét megőrizve

73 Ez a gyakorlat az összes fennmaradt transzportlistán megtekinthető, lásd például Zugänge, 9915089.

74 Hódosi Magdolna és Sárközi Jenőné is beszámol a politikai fogolyként való megbélyegzésről.

75 Horváth, 2004.

76 Ungarn, 2013.

77 Strelbel, 2003. 134. p.

78 Jelen tanulmányban az auschwitzi „Zigeunerlager” történetének bemutatására nincs lehetőség. A tábor történetéhez lásd Wohlfeld, 2012.

szállásolta el a roma családokat. A tábor tragikus megsemmisítése 1944 augusztusában és annak előzményei meghatározták a többi koncentrációs tábor belső körülményeit és nem kevésbé a szintik és romák sorsát is. Fennállása alatt az auschwitzi Zigeunerlager a roma transzportok fő úticéljává vált, ezzel „tehermentesítve” a többi tábort, így Ravensbrückbe is kevesebb cigány fogoly érkezett ebben az időszakban.⁷⁹ Ezzel együtt azonban véget ért az átmeneti időszak, amely alatt a romák egyéni elbírálás és eljárás alapján kerültek a táborokba, és megkezdődött a szintik és romák tömeges deportálása Auschwitzba.⁸⁰

A cigánytábor felszámolására 1944 májusában adott parancsot Rudolf Höß, a tábor parancsnoka. Ennek egyik oka éppen a magyar zsidóság tragédiája volt: a német megszállás után Höß feladatul kapta az auschwitzi tábor előkészítését a több százezer magyar zsidó fogoly fogadására.⁸¹ Ehhez hely felszabadítására volt szükség, így 1944 május 16-án az SS-esek kísérletet tettek a romák összegyűjtésére és a gázkamrákba terelésére, azonban a cigányok ellenálltak a felfegyverzett őröknek és a kísérlet megghiúsult. A „Zigeunerlager” felszámolása azonban ezután sem került le a napirendről. A további ellenállást elkerülendő, 1944 május és augusztus között az összes fiatal és munkaképes romát, férfiakat és nőket más táborokba szállítottak. Így Auschwitzból a ravensbrücki lágérbe a „Zigenuerlager” felszámolásának időpontjáig, 1944 augusztus 2-ig több mint ezer foglyot szállítottak át.⁸² Ekkor azonban a női tábor a rengeteg Magyarországról, Auschwitzból, Varsóból és más táborokból érkező transzportok miatt teljesen túlszűföldött, az új raboknak már nem jutott ruha,⁸³ sokakat csak a sátorban tudtak elszállásolni, és a legtöbb érkező foglyot altáborokba továbbították.⁸⁴ Az auschwitz-birkenai cigánytáborban augusztusra már csak ellenállásra képtelen, idős és beteg foglyok maradtak, akiket az augusztus 2-ről 3-ra virradó éjszaka gázkamrákban meggyilkoltak.

A ravensbrücki kutatások egyik gyakori kérdése, hogy vajon volt-e az auschwitzi „Zigeunerlagerhez” hasonló külön, romáknak kialakított blokk, és ha igen, akkor hol helyezkedhetett el. A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a kezdeti időszakban, amikor a tábor kiterjedése és a foglyok relatíve alacsony száma még megengedte, létezett egy egységes romablokk, amelyet később felszá-

79 *Danckwortt*, 2012. 82. p.

80 *Fings*, 2001. 88. p.

81 *Fings*, 2001. 98. p.

82 *Fings*, 2001. 81. p., *Strebel*, 2003. 137. p., *Philipp*, 1999. 151., 155., 286., 292. p.

83 *Danckwortt*, 2012. 85. p.

84 *Strebel*, 2003. 137. p.

moltak.⁸⁵ A visszaemlékezők egymásnak ellentmondva különböző blokkokat emlegetnek, így például a 4-es, 8-as, 9-es, 10-es, 17-es, 19-es, 22-es 25-ös barakkokat,⁸⁶ ezek alapján valószínűsíthető, hogy több ilyen, csak romák által lakott lakrész volt, és hogy ezeknek a helyszíne és helyzete a növekvő fogolyszámokkal feltételezhetően folyamatosan változott.

A magyar visszaemlékezők közül Hódosi Magdolna érkezése után a 22-es barakkba került, és ott volt elszállásolva egy hónapig. Ebben az időszakban a 22-es barakk roma barakk volt, és nagyon rossz körülmények uralkodtak ott. Magdolna az unokatestvére révén később a 30-as blokkba került, amely vegyes barakk volt. Magdolna így emlékezik: „*A huszonkettes barakkban rengetegen meghaltak minden nap. Ott főleg családok voltak, gyerekekkel. Csak romák. A betegségbe, az éhségbe, a kosztba haltak meg leginkább. Január–február táján mondtam az unokatestvéremnek, hogy menjünk át, nézzük meg, hogy vannak, akikkel jöttem, a bükiek, a toronyiak. De senki nem volt már meg. Egyetlen egy volt meg, akkor haldoklott, egyetlen egy kislány.*”⁸⁷ Magdolnának szerencséje volt, hogy átkerült a 30-as barakkba, mert az ott elszállásoltak be voltak osztva munkacsoportokba, így jobb körülmények között élhettek, és nem kerültek szelekcióra. Hódosi Magdolna beszámol róla, hogy a déli részen a 27–32-es barakkok sorompóval le voltak választva, mert az itt elszállásoltak munkakommandókba osztva dolgoztak. Hódosi egy vele készített interjúban azt is elmondta, hogy a 32-es barakk abban az időben kórház volt, ahol a kísérletek folytak, így láthatta, hogy mi történik, mert nagyon közel volt az ő barakkja. A vizsgált visszaemlékezők közül Sárközi Jenőné is a 30-as barakkról számol be, Horváth Zsuzsi pedig azok közé tartozott, akiknek érkezésükkor nem jutott a barakkokban hely, így az első időszakot a felállított sátorban kellett átvészelnie. Összességében elmondható, hogy a magyar romákat általában a ravensbrücki tábor déli részében szállásolták el, amely 1940-ben épült fel a főtábor kiegészítéseként a fogolyszám növekedése miatt. A déli rész fennállásától kezdve kialakult egy hierarchikus viszony a főtábor és a déli barakkok között, a különbség az 1944-es hatalmas fogolyszállítmányokkal pedig csak növekedett. A déli részen lévő barakkok sokkal nagyobbak voltak a korábbiaknál, ezáltal több embert zsúfoltak be ott egy-egy épületbe. Ezenkívül, mint Magdolna beszámolója is mutatja, ezen a részen folytak a kísérletek és a sterilizációs műtétek is, aminek a romák a legnagyobb mértékben voltak kitéve.

85 Fings, 2001. 81. p.

86 Danckwortt, 2012. 82. p.

87 Bernáth, 2000, Hódosi. 85–86. p.

Élet a táborban

A faji alapon üldözöttek, így a szintik és romák is a fogolyhierarchia legalján álltak, így életben maradási esélyeik nagyon csekélyek voltak.⁸⁸ A köztörvényes bűnözőkkel szemben a cigány foglyok nem tölthettek be semmilyen funkciót, amely jobb körülményeket és a táborhierarchián belüli felemelkedési lehetőséget biztosíthatott volna számukra.⁸⁹ A többi fogolycsoporthoz képest hátrányt szenvedtek abban is, hogy rokonaik vagy meghaltak, vagy maguk is hasonló táborokban szenvedtek, így a fogvatartottak elestek a külső támogatás lehetőségétől.⁹⁰ A felszabadítás előtti időszakban sokakat semleges országokba szállító mentőakciók sem érintették a romákat.⁹¹ Ezenkívül az orvosi kísérleteknek, a kényszersterilizációnak és az SS kénye-kedve szerinti kegyetlenkedésnek is fokozottan ki volt téve a roma fogolycsoport.⁹² Talán ennek a következménye, hogy a cigányok közt gyakran előfordultak szökési kísérletek és öngyilkosságok is.⁹³

A szintik és romák 1942 közepéig a lágeren belül voltak kötelesek kényszermunkát végezni, a raboknak gyakran nádszönyeget, szalmacipőt kellett szőniük; a varrodában, a szőrmeüzemben vagy a mosodában kellett dolgozniuk. Voltak olyanok is, akik a Siemens-Halske üzembe voltak beosztva munkacsoportba.⁹⁴ A cigányok közül azonban nem mindenkinek volt stabil munkacsoportja: ezekkel az emberekkel végeztették el a legalantasabb munkákat,⁹⁵ vagy a munka nélkül maradó embereket egyszerűen értelmetlen munkákra fogták be, miközben ütlegelték a rabokat.⁹⁶ A Ravensbrückben működő bordélyokban is dolgoztak prostituáltként roma származású lányok.⁹⁷ 1942-től sokan a hadiipari üzemekben dolgoztak a számos altábor egyikében.⁹⁸ Szita Szabolcs kutatása szerint a 44 altáborból a következő hétben bizonyítható cigány foglyok jelenléte: Altenburg (HASAG);

88 *Strebel*, 2003. 79–88.; *Fings*, 2001. 81. p.

89 *Fings*, 2001. 81. p.; *Danckwortt*, 2012. 83. p.

90 Például a kezdeti időszakban még lehetett csomaggal segíteni a rabokat. *Fings*, 2001. 81. p.; *Danckwortt*, 2012. 84. p.

91 *Danckwortt*, 2012. 86. p.

92 *Danckwortt*, 2012. 84. p.

93 *Danckwortt*, 2012. 84. p. A szökési kísérletek brutális büntetéséről Raffael Ilona is beszámol.

94 *Danckwortt*, 2012. 83. p.

95 *Danckwortt*, 2012. 83. p.

96 *Fings*, 2001. 83. p.

97 *Danckwortt*, 2012. 84. p.

98 *Fings*, 2001. 83. p.; *Danckwortt*, 2012. 83. p.

Barth; Berlin Schönefeld; Magdeburg-Polte; Rechlin; Rostock-Schwarzenforst és Schlieben (HASAG).⁹⁹ Danckwortt cikkében még ide sorolja a graslitzit, a wolkenburgit és a zwodauit altáborokat.¹⁰⁰

Fontos megemlíteni, hogy a szinti és roma fogolycsoportban voltak a legnagyobb arányban fiatalok és gyerekek.¹⁰¹ A fiatalok egy része az 1942-ben felépülő Jugendschutzlager Uckermarkban volt elszállásolva,¹⁰² azonban a főtáborban is voltak gyerek fogvatartottak. Az 1939 és 1945 közötti transzportlisták tanúsága szerint Ravensbrückben 162 roma származású gyerek volt, és csecsemők is születtek: a Geburtenbuch fennmaradt részletei 29 német származású és 22 magyar anyáról számolnak be.¹⁰³

Az általam vizsgált visszaemlékezések az előzőeknek megfelelő képet rajzolnak fel a Ravensbrückben a roma foglyokat 1944–45-ben körülvevő körülményekről. A táborba való megérkezésnél Lakatos Julianna és Hódosi Magdolna is beszámolnak arról, hogy mivel nem volt számukra hely, 2–3 napig a szabad ég alatt, hóesésben és fagyban kellett várniuk arra, hogy beengedjék őket a táborba és regisztrálják őket. Ahogyan arra már utaltam, Horváth Zsuzsanna a borzalmas körülményeiről híres átmeneti sátorban kapott először szállást, csak később kerülhetett be az egyik barakkba. Raffael Ilona azt is megemlíti, hogy a tábornak egy olyan túlszűfolt időszakában érkeztek, hogy hat hónapos tartózkodása alatt nem kapott rabruhát: civil ruhájára megkülönböztetésül egy fehér csíkot rajzoltak. A nők mindegyikének nagyon kemény kényszermunkát kellett végeznie: Raffael Ilona egy sóderbányában dolgozott, Lakatos Julianna zsidó nőkkel együtt a vasútnál végzett kemény fizikai munkát, Horváth Zsuzsinak pedig egy ideig az egyik legszörnyűbb munkát kellett végeznie: az étlenségben, betegségben elhunytakat kellett a krematóriumban az égetőkemencékhez cipelnie. Később más munkakommandókba került: egy táboron kívüli helyszínen homokot kellett pakolnia csillékbe, majd később a fürstenbergi gyárban dolgozott, onnan szökött el nem sokkal a Vörös Hadsereg érkezése előtt. Horváth Zsuzsi beszámolt arról, hogy minden hajnalban és este leponyvázott teherautóban szállították őket a munka helyszíne és a tábor között, hogy elrejtésük a lakosok szemei elől.

A túlélés esélye sok tényezőn múlt. Ezek egyike a kényszermunka típusa volt, azonban a leleményességnek is volt szerepe: Lakatos Julianna például rendsze-

99 *Szita*, 2009. 36. p.

100 *Danckwortt*, 2012. 84. p.

101 *Danckwortt*, 2012. 81. p.

102 *Danckwortt*, 2012. 83. p.; *Strebel*, 2003. 366., 370.

103 *Strebel*, 2003. 266. p.; *Danckwortt*, 2012. 83. p.

resen a gázkamra mellől lopott zöldségeket, számára ez biztosította a túlélést. Raffael Ilona azt meséli, hogy a cigányok tűrőképessége a háborút megelőző, nélkülöző életvitelük miatt jobb volt, szerinte a téli mezítlábasságot másoknál jobban bírták a romák. Lakatos Julianna viszont éppen azt említi meg a vele készített interjúban, hogy az órákig tartó mozdulatlan „Appelstehen-ben” megfagyott a lába, ami nála hosszú távú egészségügyi következményekkel járt.

A vizsgált interjúk alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy a tábori körülmények közötti boldogulás és a túlélés egyik legfőbb kulcsa a lágerhierarchiában való elhelyezkedés és a más foglyokhoz fűződő kapcsolati háló volt. Ennek a tézisnek a szemléltetésére Hódosi Magdolna egyedülálló történetét szeretném bemutatni. Magdolna megérkezésekor a korábban már említett 22-es barakkba került, ahol borzasztó körülmények uralkodtak. Egy hónap ott tartózkodás után azonban egy véletlen folytán találkozott unokatestvérével, aki burgenlandi roma volt, így már 1939-ben Ravensbrückbe hurcolták az első roma szállítmányok egyikével. Magdolna unokatestvére jól ismerte a tábori viszonyokat, és sokakkal kapcsolatban volt, így el tudta érni, hogy Magdolna 1945 januárjában kikerüljön a roma barakkból, és átkerüljön hozzá a 30-as blokkba, ahol a zsidó és roma foglyok állandó munkacsoportokba voltak beosztva. Hódosi így számol be erről a változsról: „*Varroda volt, meg mosoda. Így a katona ruhákat ugye mosták, gombozták, foltozták. Oda elvitt engemet. Pár napig kellett csak oda visszamennem a többiek közé, de reggel mikor bementem közbé úgy pucolták le rúlam a tetűt, meg mindent. Ott teljesen eldobták a ruhámat. Minden reggel kaptam ott ruhát.*”¹⁰⁴ Magdolna az unokatestvére által sokkal jobb körülmények közé került, állandó munkakommandója volt,¹⁰⁵ amely megmentette a szelekciótól. Később elhatározta, hogy meglátogatja a 22-es barakkban a romákat, akikkel érkezett: társai közül már csak egy lányt talált életben.

Magdolna az egyike volt az általában romákat érintő sterilizációs kísérletek áldozatainak, és az orvosi beavatkozás után annyira beteg lett, hogy képtelen volt dolgozni. Orvosi ellátást nem kaphatott, és munkaképtelensége miatt a túlszűfolt táborban nagyon kockázatos volt, hogy egy szelekció alkalmával kiválasztják. Magdolna unokatestvére és társai azonban összefogtak és megakadályozták ezt: „*Ők dolgoztak, vittek magukkal, de én olyan beteg voltam, hogy mindig az asztalok alá befektettek. Stanzierung, ez volt a munka neve. Amit a Hitler összelopott, az mind oda ment be, azt válogattuk. Ott volt rengeteg ruha, az aranytól*

104 Katz, 1996., Hódosi.

105 Maga Magdolna is ehhez köti a túlélését, interjújában megjegyzi, hogy egyedül ő élte túl a büki és toronyi romák közül, mert neki állandó munkája volt.

*fogva minden, amit a vagonokból behozták. Egyszer csak kiabálnak az unokatestvéremnek, hogy jön az Obersturmführerin, vigyázzanak, vegyenek ki, és álljak valami munkára készen, hogy észre ne vegyenek. Ez így ment két hónapon keresztül.”*¹⁰⁶ Magdolna ilyen módon való rejtegetése halálos veszéllyel fenyegette a nőket. Azonban ők több alkalommal is szolidaritásukat bizonyították társuk felé: Hódosi Magdolna a további kísérletektől oly módon menekült meg, hogy társai kicserélték fogolyszámát és ruháját egy már elhunyt rabtársukéval, így az őt kereső SS-felügyelők nem találták meg. Magdolna túlélését tehát több ízben az unokatestvérevel való találkozásnak és az ő társainak köszönhette.

A koncentrációs táborokról szóló szakirodalom¹⁰⁷ is gyakran megemlíti, hogy a nyelvek ismerete mennyire meghatározó tényező volt a láger mindennapjaiban. A zsidók német nyelvtudása általában segítette a foglyokat abban, hogy értsék, mi történik körülöttük. A nyugat-európai nyelvek ismerete ezenkívül a többi fogvatartottal való kapcsolatot is lehetővé tette. A magyar származású cigányok azonban általában nem ismertek más nyelveket, ezáltal is hátrányba kerülve a többi fogolycsoporthoz, de még a német vagy burgenlandi szintikhez és romákhoz képest is. Hódosi Magdolna unokatestvérenek segítségével tehát ebből a szempontból is megfigyelendő: az unokatestvér nemcsak jobban ismerte a tábort és több kapcsolattal rendelkezett; a német nyelvhez is hozzáférése volt, így jobban átláthatta a folyamatokat. Lakatos Julianna interjújában többször is megemlíti egy rabtársát, egy türjéni asszonyt, aki értett kicsit németül, és akinek így több információhoz volt hozzáférése. Julianna így mesél róla: „*Jött a front. Mondta a türjéni asszony: hogyha minket máma, vagy holnap innen el nem visznek, gyermekeim, a lágerrel együtt fogunk felrobbanni. Beszéltek a németek, ő meg értette.*”¹⁰⁸ Lakatos Julianna interjúiban ő az egyetlen személy, akit konkrétan, sőt többször megemlíti. Ebből is látható, hogy a türjéni asszony nyelvtudásával információforrásként szolgált a nők között, akiknek az élete több esetben az ő értesülésein múlt.

A roma fogolycsoportban a nyelvnek más jelentősége is volt. A közösen beszélt nyelv, a Romanes, és vélhetően a közös gyökerű kultúra más csoportokban nem megfigyelhető összetartozás-tudatot és szolidaritást hozott létre a nők között.¹⁰⁹ A romák a családjukon kívül sorstársaikkal is megosztották ételüket, és

106 Bernáth, 2000., Hódosi. 85. p.

107 Alapvető fontosságú megállapításokat tett a nyelvhez való hozzáférés kérdésében az Auschwitz-túlélő Primo Levi (*Levi*, 1990.), de az utóbbi években tanulmánykötet is megjelent a táboron belüli kommunikációról és fordításról (*Wolf*, 2016.).

108 Bernáth, 2000., Lakatos. 54. p.

109 Danckwortt, 2012. 83. p.

egymást segítették.¹¹⁰ A cigány nyelvet nemcsak az SS-őrök, hanem a többi fogoly sem értette, ezáltal kialakult egy kifelé zárt kör, amelyből még azok is kiszorultak, akik bár szintik vagy romák voltak, de nem beszélték a közös nyelvet.¹¹¹ A cigány foglyok így általában nem áptak kapcsolatot a többi fogollyal, a német származású rabokkal szemben különösen bizalmatlanul viselkedtek.¹¹² Ez az elzárkózás azonban nem csak az egyik oldalról történt: a romák a zsidókkal együtt a lágerhierarchia alján álltak, így más csoportok is elhatárolódtak tőlük.¹¹³ Ez gyakran a többi rab visszaemlékezéseiben¹¹⁴ és néha még a szakirodalmi művekben¹¹⁵ is visszatükröződik. Érdekes módon azonban a romák általában jó kapcsolatot áptak a Jehova tanúival, a két csoport között egyfajta szolidaritás bontakozott ki, volt olyan cigány rab, aki a háború után betért ebbe a felekezetbe.¹¹⁶ Ezenkívül a romák sorsközösséget vállaltak a zsidó fogvatartottakkal, ennek oka talán abban is keresendő, hogy sok cigány Auschwitzból érkezett Ravensbrückbe, és ezeknek a foglyoknak már saját tapasztalatuk volt a zsidók tömeges megsemmisítéséről.¹¹⁷ Az utolsó időszakban Ravensbrückben is a rabok közvetlen közelében zajlott a tömeggyilkosság. Hódosi Magdolna erről így számol be: „*Néha szóltak, hogy délután kettőtől négyig nem lehet még az ablakon sem kinézni [Ez volt az úgynevezett Blocksperre – Cs. J.]. Én nem tudtam miért, de az unokatestvérem mondta, hogy most viszik őket a gázkamrába. Ilyenkor, ha délutánosok lettünk volna se mentünk dolgozni, minden zárva volt. Volt, hogy leszedték az embereket a vagonokból, és egyenesen a gázkamrába vitték őket, mert a barakkokban nem volt hely. Vítették a betegeket, a gyerekeket, a családokat is.*”¹¹⁸ Magdolnának a felszabadítás után is megmaradt a zsidókkal való jó kapcsolata: „*Én magyar zsidók között voltam végig. Én nem tudtam volna. Én, annyi eszem nem volt tizenhét éves koromban, hogy deportált igazolványt csináltassak. Ők, ők rendeztek énnekem mindent. És még azt is mondták, hogy menjek ki velük Palesztinába, de mondtam, hogy nem*

110 Danckwortt, 2012. 90–91. p.

111 Danckwortt, 2012. 91. p. A szintik és romák között ezenkívül feszültség jött létre a letelepedett életmódot folytatók és a hagyományos vándorló életmódot folytató csoportok között is; például a burgenlandiak lenézték a vándorcigányokat. Danckwortt, 2012. 91. p.

112 Danckwortt, 2012. 91. p.

113 Danckwortt, 2012. 87. p.

114 Danckwortt, 2012. 88. p.

115 Danckwortt, 2012. 89. p.

116 Danckwortt, 2012. 92. p.

117 Danckwortt, 2012. 92. p.

118 Bernáth, 2000., Hódosi. 85. p.

megyek. Hát én nekem biztos, hogy él valakim. Sokan vagyunk testvérek. Szüleim. Ugyan én nem megyek ki. És így nem mentem. De nagyon, én voltam ugye a legkisebb, legfiatalabb köztük. Szerettek, minden.”¹¹⁹

Nőként a lágerben: a ravensbrücker tábor sajátosságai

Nagyon fontos kiemelni, hogy a nők kollektív ravensbrücker tapasztalata sok ponton eltér a férfi foglyokétól, hiszen a női táborban a fogvatartottakat gyakran nőiségükben alázták meg, és sok esetben más megpróbáltatásokon kellett keresztül menniük, mint férfi sorstársaiknak. A ravensbrücker tábor a náci orvosok kísérleteinek fő színhelye volt, kiemelten a sterilizációs kísérleteknek és a tömeges sterilizációs beavatkozásoknak.¹²⁰ A lágerek orvosai feladatukként kapták, hogy kifejlesszék a terméketlenné tétel egy egyszerű és komolyabb orvosi beavatkozást nélkülöző eljárását, amelynek segítségével a kiválasztott nőket sterilizálhatják.¹²¹ A terv ideológiai háttere a nemzetiszocialisták által vallott fajhigiéniai elmélet volt, amely szerint a német „árja” népet genetikai úton is meg kell védeni a káros behatásoktól, és módot kell találni „alacsonyabb értékű örökletes anyag kiselejtésére”.¹²² Több orvos végzett sterilizációs kísérleteket különböző lágerek fogvatartottjain, a '40-es évek elejétől Sonntag, Schumann, Treite, Lucas és Clauberg orvosok Ravensbrückben végezték kísérleteiket.¹²³ Schumann röntgensugárzással próbálkozott,¹²⁴ míg Prof. Dr. Carl Clauberg 1944/45-ben kifejlesztett egy módszert, amellyel valóban nők és fiatal lányok tömegeit tehetette terméketlenné. A beavatkozás során az áldozatok méhébe ezüstnitrát és röntgenellenanyag elegyét fecskendezte be, amely a petevezetékekbe jutva gyulladást okozott, melynek eredményeképpen összeragadtak a petevezeték falai, megakadályozva a megtermékenyülést.¹²⁵ A műtét sikerességét az orvos rögtön készített röntgenfelvételeken ellenőrizte.

119 Katz, 1996., Hódosi. Magdolna itt beszámol arról is, hogy a háború után évtizedekig kapcsolatban maradt a zsidó ismerőseivel.

120 Fings, 2001. 86. p.

121 Zwangssterilisation, 2013., Sterilisationsversuche, 2013., Roma und Sinti, 2013.

122 Sterilisationsversuche, 2013., Roma und Sinti, 2013.

123 Fings, 2001. 84. p.

124 Fings, 2001. 85. p.

125 Sterilisationsversuche, 2013.

A korábban Auschwitzban kísérletező Clauberg 1945 elején érkezett Ravensbrückbe, és a felszabadításig – a Hippokratészi esküt messzemenően megszegve – tömegével hajtott végre érzéstelenítés nélkül sterilizációt a tábori kórházban, leginkább szinti és roma, kisebb számban zsidó nőkn, fiatal lányokon, gyakran 10–12 éves gyerekeken.¹²⁶ A nőket sok esetben nem tájékoztatták, hogy milyen műtétet hajtanak rajtuk végre,¹²⁷ voltak azonban olyan fiatal lányok is, akiknek szabadulást ígértek, ha beleegyezésüket adták a beavatkozáshoz.¹²⁸ Erika Buchmann szerint legalább 140 cigány nő volt Clauberg áldozata, köztük magyarok.¹²⁹ 1945. január elején 120–140 gyerek esett át a műtéten, sokan közülük a beavatkozás után nem sokkal meghaltak.¹³⁰ Az érintett nők nagy részénél sikerült a terméketlenítés, és nem születhetett a jövőben gyermekük, sokan pedig még évekig szenvedtek az operáció okozta fájdalmakban.¹³¹ A társadalmi tabuk miatt pedig a nők nagy része később nem is beszélt erről, a romák családközpontú gondolkodásának talán legfájóbb traumájáról. A kísérletező orvosok közül sokan eljárás nélkül folytathatták korábbi életüket: Dr. Clauberg pár éves, a Szovjetunióban letöltött börtönbüntetés után két évig még az NSZK-ban praktizálhatott nőgyógyász szakorvosként.¹³²

A magyar visszaemlékezők egyike, Hódosi Magdolna is a sterilizációs kísérletek áldozata lett. Magdolna így emlékszik az orvosi beavatkozásra: „Egyszer csak kiabál a kápó, hogy Mágdaléná Hódoszi, Mágdaléná Hódoszi. Jelentkeztem. És akkor egy ilyen szőke SS-nő elvitt orvosi vizsgálatra. Nem tudom, mit csináltak velem. A tábori kórházban ébredtem fel, egy rendes tábori kórház volt. Valami nőgyógyászat. Arra még emlékszem, hogy valamit belémfecskendeztek, valami injekciót. Akkor még ébren voltam. Nem is sejtettük, hogy mit csinálnak. Nagyon kiválogatták, hogy kivel végezzenek kísérletet. [...] Negyvenfokos lázám lett utána, állandóan görcsöltem, petefészek-gyulladásom volt utána évekig.”¹³³ Hódosi Magdolna unokatestvére és társai Magdolna számát kicserélték egy, a barakkjukban meghalt fogoly számával, így végül másodszorra nem került sorra

126 *Sterilisationsversuche*, 2013., *Roma und Sinti*, 2013., *Fings*, 2001. 85–86. p., *Danckwortt*, 2012. 86. p.

127 *Sterilisationsversuche*, 2013.

128 *Szita*, 2009. 23. p., *Roma und Sinti*, 2013.

129 *Szita*, 2009. 23. p.

130 *Szita*, 2009. 23. p., *Fings*, 2001. 85. p.

131 *Fings*, 2001. 86. p.

132 *Sterilisationsversuche*, 2013.

133 *Bernáth*, 2000., Hódosi. 82–82. p.

a kísérletezésben, azonban a műtét évtizedekig meghatározta az életét. Csak 1946 nyarán került haza, mert hónapokig német kórházakban kezelték a betegsége miatt. A sterilizáció nem sikerült teljesen, így felnőttkorában három gyermeke születhetett, azonban a hazajutás után még évekig orvosi kezelésekre kellett járnia.

A Ravensbrückben fogvatartottak nőiségét egy kevésbé súlyos, ám hasonlóan megalázó gyakorlattal is megsértették. A nőket táborba érkezésükkor a regisztrációs procedúra dehumanizálta és tárgyiasította. Sárközi Jenőné így emlékszik: „Levetkőztettek bennünket, oszt akkor mindenkinek elszedték a ruháit, a ruhákat elszedték, adtak ránk egy rosszat. Kaptam rám egy nagy hálóinget, talán kétméteres asszonyé lehetett, úgy leért, meg így föl is tudtam hajtani. Tiszta meztelenre vetkőztettek bennünket. Tisztek, nők is ilyen orvos félék voltak, ültek ott körbe, egy ilyen nagy gömbölyű asztalnál, ahol aztán körbe kellett menjünk, meztelenül, tiszta meztelenek voltunk. Pedig férfiak is voltak.”¹³⁴ A vizsgált visszaemlékezők közül majdnem mindannyian mesélnek az orvosi beavatkozásról, amely a menstruációjukat szüntette meg. Horváth Zsuzsanna a következőképpen számol be: „A másik, meg, amikor vizsgálatra vittek bennünket. Ezek ilyen női vizsgálatok voltak. Elállították velem a vérzésünket. [...]. Azt nem tudom megmondani, micsoda fájdalmat éreztem! Az volt a legnagyobb megalázás.”¹³⁵ Az 1944-ben a táborba érkező nőknek ez egy nagyon traumatikus folyamat volt, azonban a tábor első időszakában még nem állították el ilyen módon a nők vérzését, és a megfelelő higiénia hiánya nagyon veszélyessé – és nem utolsósorban megszégyenítővé – tette ezt az időszakot a nők számára.

A ravensbrücki női tábor egyik egyedülálló sajátossága, hogy az egész Harmadik Birodalomra kiterjedő lágerhálózatban kiemelt szerepet kapott a koncentrációs táborok bordélyházainak megszervezésében. 1942-től Ravensbrück volt a fő kiinduló tábor, ahonnan a nőket 40 különböző altáborba és 70 külső kommandóba szállították prostituáltként.¹³⁶ A kényszermunkásoknak az SS-tisztek igényeit kellett kiszolgálniuk, de a férfi fogolytáborokban is voltak néhány helyen bordélyházak, amelyet a jutalmazott férfiak látogathattak. A jelentkezés a bordélyban való munkára önkéntes alapon történt, a vállalkozó lányoknak azt ígérték, hogy fél év munkavégzés után szabadulhatnak a táborból. Ezt az ígéretet nem tartották be, sőt a vállalkozó nők nagy része különböző nemi betegségeket kapott el, emiatt orvosi ellátás nélkül visszaküldték őket a táborba. Így is többen jelentkeztek szexmunkásnak, bízva a szabadulásban és a jobb életkörülményekben. Főleg a

134 Daróczy, 2000., Sárközi. 3. p.

135 Bernáth et alii, 2015. 87. p.

136 *Erinnerungen an die Sex-Zwangsarbeit*, 2013.

fekete háromszöget viselő „aszociálisok” közül kerültek ki a bordélyokban dolgozó nők, feltehetőleg romák is voltak közöttük. A lágerbordély témája a háború után évtizedekig tabusítva volt, az érintettek közül nagyon kevesen vállalkoztak beszámolóra, így csak kevés információ áll rendelkezésünkre a kényszermunkások körülményeiről. A táborban a prostituáltak munkája azonban egyáltalán nem maradt rejtve, így Hódosi Magdolna is beszámol róla: *„Ezek a bordélyházak. Mer' mondjuk addig jó világuk volt, akár ki volt az a nő, mer' azok a katonatisztek használták őket, de utána vagy agyonlőtték, vagy gázkamra. Beosztották őket. Azt se tudta az a szerencsétlen nő, most hova kell menni, vagy mi van! Mer' ez igaz, ez vót. Azér' tudok sok mindent, mer a harmincas barakk volt a miénk, az utolsó, és a harminckettő-harmincnégy kórház volt.”*¹³⁷

Felszabadulás — megnyugvás nélkül

A raboskodás utolsó időszaka, a felszabadulás előtti pár hét a roma foglyok esetében ugyanazokat a kihívásokat hordozta, mint a többi fogolycsoportnál. A ravensbrücki fogvatartottakat 1945 áprilisában az SS a felügyelők kíséretében halálmenetekre indította, a táborban csak a mozgásképtelen betegeket és a velük maradó orvosi és ápolónői személyzetet hátrahagyva. A fokozódó bizonytalanságok és bombázások közepette többen megszöktek a halálmenetekből, azonban sokan arról számoltak be, hogy az SS-tisztek és a felügyelők hagyták magukra őket, menekülvén a számonkérés és elszámoltatás elől. A szétszóródott csoportokat a Vörös Hadsereg katonái, valamint amerikai csapatok szabadították fel, attól függően, hogy a régió mely területén tartózkodtak. A fogvatartottak hazajutása és szervezetük rehabilitálódása azonban még hónapokba, és voltak, akiknek évekbe került.

Nem kívánom e tanulmány keretében hosszan fejtegetni a foglyok hazatérésének azon tipikus elemeit, amelyeket régóta tárgyal a holokauszt-irodalom. Hiszen széles körben ismert, hogy hányan haltak meg a felszabadulás után is például nagy mennyiségű táplálékbevitelt követően, köztudott az is, hogy a magyar származásúakat viszonylag későn szállították haza Magyarország háborús bűnrészesége miatt. Fontosnak tartok viszont megemlíteni néhány olyan példát, amelyek eltérnek a már ismert történetektől, és érzékeltetik, hogy a romák szenvedése és sok esetben üldöztetése sem ért véget a háború befejeződésével.

137 Katz, 1996., Hódosi.

A táborok roma túlélői közül többen (köztük Horváth Zsuzsanna és Hódosi Magdolna) beszámolnak arról, hogy – szemben a zsidó felszabadultakkal – ők gyakran semmilyen igazoló papírt nem kaptak arról, hogy koncentrációs táborban voltak, így számukra a hazajutás is nehezebb volt. Az úgynevezett deportált igazolvány ugyanis többek között arra szolgált, hogy annak felmutatásával bármilyen vonattal ingyen haza lehetett utazni. Horváth Zsuzsi arról számol be, hogy először Budapesten, a Nyugati pályaudvaron kaptak bármiféle igazoló dokumentumot a magyar Vöröskeresztől, és jobb híján a vagon tetején kellett Szombathelyre utazniuk. Hódosi Magdolna pedig arról mesél, hogy csupán zsidó ismerőseinek köszönhette, hogy lett deportált igazolványa: ők intézték el neki a szükséges papírokat, amelyek a hazajutáson kívül még sok egyébhez is szükségesek voltak, többek között Magdolna beszámolója alapján a lübecki laktanya kijárási időben való elhagyásához, és a városban való mozgáshoz is. Hódosi Magdolna története az egyik példa arra is, hogy többeknek a táborban való tartózkodás következményeivel élete nagy részében meg kellett küzdenie.

Mint már az orvosi kísérleteket tárgyaló fejezetben említettem, Magdolna a romákat különösen érintő kényszersterilizáció áldozata lett, amelynek következtében fogva tartása idejében súlyos beteg volt. Hódosi így számol be a felszabadítást követő időszakról: *„Olyan beteg lettem utána, hogy Hamburgban meg Lübeckben kórházba kerültem. És csak negyvenhat augusztus tizenhatodikán kerültem haza. Az orvosok is kérdezték, hogy milyen injekciót kaptam, de nekik sem tudtam megmondani. Nem is injekció volt, hanem egy fecskendő. Attól fejlődött vissza a méhem. Mikor férjhez mentem, azt mondta a főorvos, hogy akkora a méhem, mint egy tizenkét éves gyereknek. Hatévi kezelés után született az első gyerekem. Hat évig mindig petefészek-gyulladásom volt, meg méhgyulladásom. Mire felgyógyultam, már senki ismerősöm nem volt. Az itthoniak nem is tudtak rólam semmit.”*¹³⁸ Magdolnát a felszabadulás után még kb. egy évig különböző német kórházakban ápolták a ravensbrücki orvosi beavatkozás miatt, és beszámol arról is, hogy amikor 1946 augusztusában hazatért, a Vöröskereszt gyász híre miatt már senki sem gondolta, hogy életben van. Sopronperesztegről a tizenhét elhurcoltból csak ő tért vissza. A traumát, amit a késői hazaérkezés jelentett számára, saját szavai érzékeltetik a legjobban: *„És én életbe vótam, csak ők nem tudták, s mikor hazajöttem, hogy élek, aki kistestvéreim, a legkisebbik kilenc hónapos volt. Az előtte két éves, azok nem is ismertek. Nem is ismertek. Néni jöjjön ki, jön az apja, ha jött valaki arra. Így szólítottak a gyerekek. Nem is ismertek.”*¹³⁹ Magdolna még

138 Bernáth, 2000., Hódosi. 87–88. p.

139 Katz, 1996., Hódosi.

évekig komoly egészségügyi problémákkal és legyengült szervezetével küzdött. A nőgyógyászati kezeléseknél köszönhetően azonban pár év múlva megszületett első gyermeke. A vele készült interjúkban mindemellett többször megemlíti, hogy környezete mekkora meg nem értést tanúsított betegeskedése iránt. A háborút követő évtizedekben nem – és széles körben még ma sem – épült be a köztudatba a roma nők kényszersterilizációjának ténye és az érintett nők nagy száma, s ez az autentikus cigány közösségekben ráadásul tabuizált téma is volt.¹⁴⁰ A '90-es években Magdolna hosszú és bonyolult procedúra után igazolni tudta a rajta végrehajtott orvosi kísérleteket, így Frankfurtból folyósított kárpótlási nyugdíjban részesült.¹⁴¹

A vizsgált visszaemlékezők közül Lakatos Julianna hazatérésének története is eltér a többiektől. Julianna a halálmenettől való leszakadás után szokatlan módon gyalog indult el Magyarországra, így a többieket megelőzve, egy hónap múlva hazaérkezett. Julianna így számolt be: „*Egy év után, tavaszon jöttem haza a nővéremmel. De nem vótam otthon talán egy hónapig sem, Veszprémbe leinternáltak. A falusiak jelentették a csendőröknek, hogy hazajöttem, azok meg elvittek egy másik unokatestvéremmel együtt.*”¹⁴² Julianna kb. másfél hónapig volt a veszprémi táborban, és csupán szökés árán tudott szabadulni onnan unokatestvérével. A szökést követő hónapokban, 1945 tavaszától őszig, a háború utáni rendeződésig édesanyja rokonainál bujkált. Unokatestvérét később még egyszer elkapták, és Pápán zárták börtönbe. A Juliannával történtek azt igazolják, hogy a cigányok üldöztetése nem ért véget a háború befejeződésével és a náci hatalom bukásával. Bár a romák szenvedései a második világháború alatt a nemzetiszocialista ideológia hatására tagadhatatlanul megtöbbszöröződtek, könnyen látható, hogy ennek alapja a magyar társadalomban is keresendő, hiszen a magyar cigányság elleni akciók nagy része nem német parancsra történt, és azokat nem németek hajtották végre. S míg a zsidók állami szintű üldöztetése – ha nem is teljes mértékben, de – a háború után megszűnt és a zsidók ellen elkövetett bűnök nyilvánosságra

140 Sárközi Jenőné is külön megjegyzi, hogy az általa elmesélteket a környezetéből és családjából sokan nem hiszik el.

141 A kárpótlási programokról bővebben lásd Bársony János (*Bársony*, 2005.) és Kóczé Angéla tanulmányát (*Kóczé*, 2019.). A magyar származású roma túlélők kárpótlásában kulcsszerepet játszhatott volna az 1958-ban létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége László Mária vezetésével, azonban a szövetséget 1961-ben politikai okok miatt feloszlatták.

142 *Bernáth*, 2000., Lakatos. 54. p.

kerültek, a romákkal szemben sok esetben folytatódott a kirekesztő gyakorlat.¹⁴³ Ennek egyik oka volt az is, hogy a magyar elkövetők felelősségre vonása pár kivételtől eltekintve¹⁴⁴ elmaradt, így a roma pogromok túlélőinek továbbra is egy közösségben kellett élniük a korábban őket üldözőkkel, akik sok esetben ráadásul vezető, végrehajtó szerepben maradtak.¹⁴⁵ A romák társadalmi helyzete valamint az ismétlődő kirekesztő gyakorlat okán megkéső vagy elmaradó feldolgozás és tudományos kutatás következtében pedig széleskörű társadalmi elfogadásról és méltó kárpótlásról még a mai napig sem beszélhetünk.

Összegzés

Jelen tanulmány célkitűzése nem volt több, mint öt emberi sors, öt női sors bemutatása és ezen keresztül a magyar romák 20. századi meghurcoltatásai egy kis szeletének elemzése. Fontosnak tartom kiemelni, hogy bár – mint dolgozatomban többször is említettem – sok kutató nem tekinti a visszaemlékezéseket és interjúk anyagokat hiteles forrásnak, úgy gondolom, csupán öt életút végigkövetésével, a női visszaemlékezéseknek a szakirodalmi és a levéltári forrásokkal való összevetésével már hozzá tettünk az eddigi tudáshoz, árnyalni tudtuk a roma holokausztról alkotott képet.

Így példánk bemutatásával rámutattunk, hogy a német táborokba elhurcolt magyar származású nők száma sokkal magasabb lehet az ismert statisztikáknál. Ennek egyik oka, hogy a magyar cigányokat csak kevés esetben regisztrálták romaként: a bevett gyakorlat a politikai fogolyként való besorolás volt. Az elhurcoltak számának meghatározása amiatt is nehéz, mert a dokumentumok nagy része elveszett, és a kevés ránk maradó iratanyag sem maradéktalanul megbízható, hiszen a háború utolsó szakaszában a náci adminisztráció egyre pontatlanabban működött. A roma áldozatok és érintettek számát illető bizonytalanság pedig abból

143 *Bársony*, 2005. 408. p. Az '50-es években folytatódottak a kísérletek a romák összeírására és internálására.

144 A roma tömeggyilkosságok közül a népbíróság csupán egy esetben indított eljárást, ennek eredményeképpen elítélték és kivégezték a várpalotai tömeggyilkosságért felelő főispánt. Ezenkívül még két esetben indult bírósági eljárás az '50-es években roma kezdeményezésre, a lengyeli és a dobozi vérengzések esetében. A többi tömeggyilkosság semmiféle elszámolást nem vont maga után. *Bársony*, 2005. 407–408. p.

145 *Bársony*, 2005. 406. p.

is ered, hogy a háború után a cigány társadalom évtizedekig nem végzett kutatást vagy összeszámlálást.

A visszaemlékezéseket olvasva olyan értékes információkra tehattünk szert, amelyek nem jelennek meg az írásos dokumentumokban. Az interjúk alapján kialakult egy kép a roma fogolycsoport elhelyezkedéséről a ravensbrücki lágerhierarchiában, emellett megtudhattuk, milyen körülmények uralkodtak a táborban a legutolsó, egyben legszörnyűbb időszakban. A beszámolók több ízben rámutattak arra, hogy a magyar cigányoknak – későn érkezetteként és a többi fogolycsoport által is lenézettként – a túlélés kulcsa a csoporton belüli szolidaritás, a tábor más foglyaihoz fűződő kapcsolati háló, valamint idegen nyelvek ismerete volt. Az interjúk mindegyikében hangsúlyos szerepet kapnak azok az epizódok, amelyek során a fogvatartottakat nőiségükben alázták meg. Mint Hódosi Magdolna történetében is látjuk, nők százai hordozták még évtizedekig a tábori tartózkodás és az orvosi kísérletek következményeit. Lakatos Julianna életútját követve pedig egyértelművé válik: a romák megpróbáltatásai nem értek véget a háború befejeztével. A túlélőknek hazatérésük után gyakran a magyar elkövetőkkel együtt kellett egy közösségben élniük. Végül pedig a visszaemlékezések nélkülözhetetlen forrásnak bizonyultak az emlékezési folyamat megfejtésében: képet adtak a roma közösségnek a Porrajmoshoz való viszonyulásáról és a némaságban eltelt évtizedek társadalmi hatásairól.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a Porrajmos magyarországi történéseivel foglalkozó szakirodalom nagyon csekély. A személyes történetek legnagyobb része még feldolgozatlan, de sok iratanyag is érintetlenül áll. A roma holokauszt témájában tehát számos feltáratlan terület és kutatási lehetőség rejlik. Csupán néhány példát megemlítve: kutatni lehetne a határon túli magyar nyelvű romák szenvedéstörténetét, a magyar cigánygettók történetét, a cigány munkásszázadokat, a helyi tömeggyilkosságokat, más német táborok iratanyagát. A magyar tudományos közösség tartozik még a roma holokauszttal kapcsolatos levéltári anyagok szisztematikus feltáráásával is. Remélem, hogy dolgozatommal nem csupán a magyarországi Porrajmos-kutatásokhoz tudtam hozzájárulni, hanem sikerült rámutatnom az e területen folyó tudományos munka kiszélesítésének égető szükségességére is.

Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

Alphabetisches Verzeichnis, 9902806.	[Alphabetisches Verzeichnis der Häftlinge des KZ Dachau, A–Z], [8056112]/[9902806]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Individuelle Häftlings Unterlagen, 10097699.	[Individuelle Häftlings Unterlagen - KL Dachau], [01010602 oS]/[10097699]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Schreibstubenkarten, 10691398.	[Schreibstubenkarten Dachau A-Z], [01010607 oS]/[10691398]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Veränderungsmeldungen, 3766678.	[Veränderungsmeldungen des KL Ravensbrück (Frauen) (1942–1945)], [2147008]/[3766678]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Zugänge, 9915089.	[Zugänge in das KZ Dachau von den Konzentrationslagern Ravensbrück, Bergen-Belsen und der Sipo Budapest (Frauen), 12.09.1944 – 05.03.1945], [8060700]/[9915089]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Zugangsbuch, 989786–9899803.	[Zugangsbuch des KZ Dachau vom 09.04.1940 – 16.03.1945], [805813]/[989786–9899803]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Zugangsbuch, 9899685–9899715.	[Zugangsbuch des KZ Dachau vom 09.04.1940 - 16.03.1945], [805813]/[9899685–9899715]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Zugangsbuch, 9899755–9899780.	[Zugangsbuch des KZ Dachau vom 09.04.1940 - 16.03.1945], [805813]/[9899755–9899780]/ITS Digital Archive, Arolsen Archives

Interjúk

- Bernáth*, 2000, Hódosi. Interjú Hódosi Magdolnával. In: Bernáth Gábor: Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek. Budapest, 2000. 80–89. p.
- Bernáth*, 2000, Lakatos. Interjú Lakatos Juliannával. In: Bernáth Gábor: Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek. Budapest, 2000. 50–55. p.
- Bernáth*, 2000, Raffael. Interjú Raffael Ilonával. In: Bernáth Gábor: Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek. Budapest, 2000. 58–66.
- Daróczi*, 2000, Sárközi. Interjú Sárközi Jenőnével. Készítette Daróczi Ágnes 2000-ben. Elérhető: www.romasintigenocide.eu (letöltés ideje: 2021.09.30.)
- Horváth*, 2004. Horváth Zsuzsanna visszaemlékezése 2004-ből. Elérhető: <http://romasajtokozpont.hu/azt-mondtak-hogynem-kell-megijedni/> (letöltés ideje: 2020.06.18.)
- Katz*, 1996, Hódosi. Interjú Hódosi Magdolnával. Készítette Katz Katalin 1996-ban. Az interjú nem került publikálásra. A szerző birtokában.

Szakirodalom

- Amesberger et alii*, 2020. *Amesberger, Helga – Halbmayr, Brigitte – Rajal, Elke*: Stigma asozial: geschlechtsspezifische Zuschreibungen, behördliche Routinen und Orte der Verfolgung im Nationalsozialismus. Wien, 2020.
- Bársony*, 2005. *Bársony János*: A magyarországi Pharrajimos, a roma holokauszt feltáratlan területei és utóélete. A Pharrajimos kutatása. In: Molnár Judit (szerk): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2005. 399–411. p.

- Bársony*, 2015. *Bársony János*: Kali Trash, Pharrajimós, Samudaripen: fekete félelem, szétvágatás, legyilkolás: a romák sorsa a holocaust idején Magyarországon II. Budapest, 2015.
- Bársony – Daróczi*, 2005. *Bársony János – Daróczi Ágnes*: Pharrajimós. Romák sorsa a nácizmus idején. Budapest, 2005.
- Bernáth*, 2000. Roma Holocaust: túlélők emlékeznek. Szerk.: Bernáth Gábor. Budapest, 2000.
- Bernáth et alii*, 2015. *Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna*: Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek. Az európai roma holokaust. Budapest, 2015.
- Beßmann*, 2013. *Beßmann, Alyn*: Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück: Geschichte und Erinnerung; Ausstellungskatalog. Berlin, 2013.
- Danckwortt*, 2012. *Danckwortt, Barbara*: Sinti und Roma als Häftlinge im KZ Ravensbrück. In: Herbert Diercks (Hrsg.): Die Verfolgung der Sinti und Roma im Nationalsozialismus: Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland. Bremen, 2012. 81–98. p.
- Fings*, 2001. *Fings, Karola*: Szintik és romák a náci rendszer idején A „fajelmélettől” a lágerekig. Budapest, 2001.
- Füllberg-Stolberg*, 1994. *Füllberg-Stolberg, Claus*: Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen, Ravensbrück. Bremen, 1994.
- Karsai*, 1992. *Karsai László*: A cigánykérdés Magyarországon: 1919–1945: út a cigány Holocausthoz. Budapest, 1992.
- Katz*, 2005. *Katz Katalin*: Visszafojtott emlékezet: a magyarországi romák holokausttörténetéhez. Budapest, 2005.
- Kóczé*, 2019. *Kóczé Angéla*: Roma Civil Rights Movement in Hungary. Heidelberg, 2019.
- Levi*, 1990. *Levi, Primo*: Akik odavesztek és akik megmenekültek. Budapest, 1990.

- Philipp*, 1999. *Philipp, Grit*: Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939–1945. Berlin, 1999.
- Strebel*, 2003. *Strebel, Bernhard*: Das KZ Ravensbrück: Geschichte eines Lagerkomplexes. Paderborn, 2003.
- Szita*, 2009. *Szita Szabolcs*: Együttélés, üldöztetés, népiirtás. A magyar cigányság a második világháború idején (1939–1945). Budapest, 2009.
- Zimmermann*, 1996. *Zimmermann, Michael*: Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“. Hamburg, 1996.
- Wohlfeld*, 2012. *Wohlfeld, Udo*: Das „Zigeunerlager“ im KZ Auschwitz-Birkenau: Mord an den Sinti und Roma 1943–1944. Weimar, 2012.
- Wolf*, 2016. *Wolf, Michaela*: Interpreting in Nazi Concentration Camps. New York, 2016.

A ravensbrücki emlékhely állandó kiállításának anyagai

- Erinnerungen an die Sex-Zwangsarbeit*, 2013. Ravensbrück Hauptausstellung: Klappbuch Erinnerungen an die Sex-Zwangsarbeit. Ravensbrück, 2013. Felelős szerkesztők: Insa Eschebach és Alyn Beßmann.
- Roma und Sinti*, 2013. Ravensbrück Hauptausstellung: Klappbuch Roma und Sinti. Ravensbrück, 2013. Felelős szerkesztők: Insa Eschebach és Alyn Beßmann.
- Sterilisationsversuche*, 2013. Ravensbrück Hauptausstellung: Klappbuch Sterilisationsversuche. Ravensbrück, 2013. Felelős szerkesztők: Insa Eschebach és Alyn Beßmann.
- Ungarn*, 2013. Ravensbrück Hauptausstellung: Klappbuch Ungarn. Ravensbrück, 2013. Felelős szerkesztők: Insa Eschebach és Alyn Beßmann.

Tanulmányok

Zwangssterilisation, 2013. Ravensbrück Hauptausstellung: Klappbuch
Zwangssterilisation. Ravensbrück, 2013. Felelős
szerkesztők: Insa Eschebach és Alyn Beßmann.